

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
Tərcümə fakültəsi

Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına kafedrası
II kurs M20-224 qrup tələbəsi Əliyeva Fatimə Paşaxan
qızının “Tərcümə” ixtisası üzrə magistr dərəcəsi almaq üçün

“1990 - 2020-ci illər Fransa mətbuatında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr
edilmiş məqalələrdə istifadə olunan hüquqi terminlərin fransız dilindən Azərbaycan
dilinə tərcümə problemləri (Le Monde qəzetinin materialları əsasında)” mövzusunda

D İ S S E R T A S İ Y A İ Ş İ

Kafedra müdiri:

fil.f.d.Quliyeva A.

Elmi rəhbər:

dos.Seyid V. M.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
-------------	---

I FƏSİL. Terminologiya, fransız dilində hüquq terminalogiyası

1.1. Terminalogiya haqqında ümumi anlayış	5
---	---

1.2. Fransız hüquq terminologiyası	24
--	----

1.3. Fransız dilində hüquq terminlərinin struktur və morfoloji növləri.....	33
---	----

1.4. Fransız dilində törəmə hüquq terminlərinin əmələgəlmə xüsusiyyətləri.....	37
--	----

II FƏSİL. “Le Monde” qəzetində dərc olunan materiallarda Dağlıq Qarabağ probleminin təhlili.

2.1. 1990-2020-ci illərdə Dağlıq Qarabağ problemi	46
---	----

2.2. “Le Monde” qəzetində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dərc olunan məqalələrdə hüquqi terminlər və onların tərcüməsi.....	65
--	----

Nəticə	75
--------------	----

Ədəbiyyat	79
-----------------	----

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Tərcümənin oxucu üçün aydın olmasında ekvivalentlərin özünəməxsus rolu var. Ən uyğun və dəqiq ekvivalenti tapmaq üçün tərcüməçi hədəf dilin ən azından müvafiq sahəsilə tanış olmalıdır. Hədəf dil tamamilə fərqli hüquq sisteminə aid olarsa, tərcümə zamanı yüksək səviyyədə izah və yaradıcılıq lazım olur. Ekvivalentin olmadığı hallar isə tərcümə işini qəlizləşdirir. Bu halda bir sıra üsullara əl atılır, məsələn, neologizmlərdən istifadə və ya eyni sözün təkrarından istifadə buna nümunə ola bilər. Sonuncu hal yalnız sözün izahı geniş şəkildə verilərsə və nümunələrlə oxucunun anlaması üçün daha asan ifadə olunarsa, effektiv olar.

Dissertasiya işinin **praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr fransız dilinin tədrisi, hüquq tələbələri üçün ixtisas dilinin öyrənilməsi, hüquq sahəsinə aid dərsliklərin işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tərcümə **predmeti** kimi hüquqi terminlərin tərcüməsində yaranan problemlər, **obyekti** kimi “Le Monde” qəzeti materialları əsas götürülmüşdür.

Tədqiqat ümumiyyətlə tərcümə problemlərinə, xüsusən hüquqi terminlərin bir dildəndigərinə tərcüməsi probleminə həsr edilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Bu dissertasiya işi hüquqi terminlərin tərcüməsi zamanı yarana biləcək problemlərin həllində tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına üzrə həm yerli, həm də xarici alimlərin araşdırmalarına əsaslanmışdır. Tərcümənin müxtəlif sahələri və növləri mövcuddur. Hüquqi tərcümələr də bunlara daxildir. Hər bir sferada olduğu kimi hüquqi tərcümənin də özünəməxsus çətinlikləri vardır. Çünki, hüquqi tərcümə daha çox diqqət tələb edir. Hər hansı kiçik bir diqqətsizlik tamamilə fərqli mənaya gətirib çıxara bilər. Bu problemlərin başında ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin mövcudluğu durur. Terminoloji problemlər isə hüquqi tərcümənin ən vacib məsələsidir. Bu problem iki hüquq sistemi arasında geniş fərq olduqda yaranır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, fransız dilində dərc olunan hüquqi məqalələrin tərcüməsi zamanı iki hüquq sistemi

arasındakı fərqdən yarana biləcək çətinliklərin aradan qaldırılmasına diqqət etmək, tərcümə zamanı üzə çıxan qüsurlar və nöqsanları aradan qaldırmağın ən yaxşı və düzgün yolunu tapmaqdır.

Tədqiqat işinin yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və fransız dillərinin materialları əsasında məqalələrdə rast gəlinən hüquqi terminlərin bir dildən digərinə tərcümə xüsusiyyətləri, üsulları araşdırılmış, onların tərcümə məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunan bu tədqiqat hüquqi terminlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemləri dərinlən tədqiq etməyə, genişləndirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan verərək aktual elmi məsələnin həllində yardım edə bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dissertasiya işində istifadə olunan faktiki material, eləcə də həmin faktiki materialın təhlili nəticəsində əldə edilən qənaət və müddəalar, ali məktəblərdə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi, ölkəşünaslıq, Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəli leksikologiyası kurslarında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatda istifadə edilən metodlar: Tədqiqat prosesində faktiki materialın təhlilində təsviri və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat üçün əsas dil materialı kimi Fransada 1990-2020-ci illərdə “Le Monde” qəzetində Dağlıq Qarabağ probleminə həsr olunmuş məqalələr götürülmüşdür.

Dissertasiya üç fəsildən, hər fəsil isə iki bölmədən ibarətdir. Birinci fəsil terminologiya və hüquq terminologiyasının əsas predmeti və vəzifələri mövzunu əhatə edir. İkinci fəsilə keçdikdə isə, fransız hüquq terminologiyasının struktur və morfoloji təhlili, daha sonra isə törəmə terminlərin əmələgəlmə xüsusiyyətlərində bəhs edilmişdir. Üçüncü fəslin birinci bölməsində Prezident kitabxanasından götürülmüş materiallar əsasında Qarabağ problemindən bəhs edilmişdir. İkinci bölməsində isə əsas materialımız olan “Le Monde” qəzeti materiallarından nümunələr gətirərək hüquqi terminlərin fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində yarana biləcək problemlərdən bəhs olunmuşdur.

I FƏSİL. Terminologiya, fransız dilində hüquq terminologiyası

1.1. Terminlər haqqında ümumi anlayış

Hər hansı bir elmin tərkib hissəsi kimi terminlər çoxdan - ümumən elmi biliklər kimi - mövcud olsa da, nisbətən yaxınlarda xüsusi sistemli tədqiqatın obyektinə çevrilmişdir. Terminologiya terminləri öyrənən elmi bir fənn, leksikologiyanın qollarından biri kimi XX əsrin otuzuncu illərində yaranmışdır.

Termin latın sözü olub *sərhəd*, *son hədd* deməkdir. Bu sahəyə aid olan sözlər müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədar sözlərdir. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izahları vardır. Onlar, əsasən, elmi üslubda istifadə olunur. Lakin, bəzi terminlər ümumişlək mənə da daşıya bilir, *məsələn*: *arayış*, *protokol*, *vurma*, *bölmə* və s. Terminlərin əksəriyyəti alınma sözlərdir.

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

- Yığcamlılıq;
- Yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq;
- Emosionallığın olmaması;
- Məcaziliyin, sətiraltı mənanın olmaması;
- Çoxmənalılığın olmaması;
- Əksər hallarda sinonimin olmaması.

Terminlər elminin əsasını qoyduğu “Texnikada, xüsusən də elektrotexnikada nitqin beynəlxalq standartlaşdırılması” adlı doktorluq dissertasiyasını çap etdirən Avstriya alimi O.Vüster terminologiyanın banisi oldu. Vüster Avstriya və ya Avstriya-German terminologiya məktəbinə rəhbərlik edirdi.

Felber ilk beynəlxalq Terminologiya Təlimatının müəllifidir. [UNESCO, Paris, 1984]. Üçüncü ən önəmli (Avstro-Alman və Rus dillərindən sonra) elmi terminologiya məktəbi Praqa Linqvistik Dairəsinin ideyalarına əsaslanan Praqa Məktəbidir.

Hazırda milli terminologiya mərkəzləri demək olar ki, bütün ölkələrdə mövcuddur. Rus elmi terminologiya məktəbi bu məktəblər arasında aparıcı rola malikdir. Terminoloji işin metodologiyasının inkişafı milli terminologiya məktəbinin banisi D.S.Lotte tərəfindən həyata keçirilmişdir.

1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq əksər mütəxəssislər artıq bu bilik sahəsini müstəqil elmi fənn kimi nəzərdən keçirirlər. Hal-hazırda bu sahə, inkişaf etmiş konseptual və terminoloji aparatı olan kifayət qədər inkişaf etmiş bir bilik sahəsidir. Termin nəzəriyyəsi ilə bağlı çoxlu sayda əsərlər mövcuddur ki, onlar müxtəlif problemlərdən bəhs edir: terminlərlə ümumişlək sözlər arasında fərq, müxtəlif bilik sahələrindən olan terminlərin bir-birinə nüfuz etməsi, terminlərin formalaşması və determinologiya prosesləri, terminlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi və s. Bununla belə, heç də bütün tədqiqatçılar terminlərin öyrənilməsinə, onların mahiyyətinə və fəaliyyətinə yanaşmada yekdil deyillər. Ayrı-ayrı müəlliflər tədqiqatlarının məqsəd və vəzifələrini fərqli başa düşürlər [Суперанская, 1989, 3].

Həmçinin bu dilçilik intizamının fundamental terminləri və terminin ümumi nəzəriyyəsinin elmi fənlər arasında yeri haqqında ümumi anlayış yoxdur. Ən ümumi formada terminologiya xüsusi bilik və ya fəaliyyət sahəsinin anlayışlarını ifadə edən söz və söz birləşməsi toplusu kimi başa düşülür [ЛЭС, 1990, 508-509].

Müasir həyatda terminologiya çox mühüm yer tutur. Xüsusi lüğətə malik olmadan öyrənilə və daha da inkişaf etdirilə bilən bilik sahəsi praktiki olaraq yoxdur. Müasir dünyada elmin sürətli inkişafı mövcud termin sistemlərinin dəyişməsinə, həmçinin elmin yeni alt dillərinin yaranmasına səbəb olur. Bu, həlli böyük praktik əhəmiyyət kəsb edən bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Terminologiyayı sistemləşdirmək və standartlaşdırmaq, həmçinin terminlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi prosesini optimallaşdırmaq lazımdır.

Terminologiyayı bilmək təkcə elmlə bilavasitə məşğul olanlar üçün deyil, həm də praktiki fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün çox vacibdir, çünki hər bir bilik və fəaliyyət sahəsinin özünəməxsus terminlər sistemi var. Elm dilinin

beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq yunan-latın elementləri əsasında qurulan terminlər elmi terminologiyada böyük paya malikdir. Misal üçün:

yunan - hétéronome (fəlsəfi heteronom, qeyri-muxtar), etoqramma (biol. etoqram);

lat. - antéhypophyse (anat. ön hipofiz), similiqravür (rastr klişələrinin poliqrafiya ilə aşındırılması).

Eyni zamanda termin-ibarələrdə də artım var:

avant dire droit - məsələyə mahiyyəti üzrə baxmazdan əvvəl,

four de réchauffage - qızdırıcı soba

moelle épinière - onurğa beyni.

İstənilən terminologiyada həm məişətdə, həm də peşəkar nitqdə mütləq müəyyən sayda leksik vahidlər var. Bəzi ekspertlər onların görünüşünü ümumi nitqdən götürmə ilə əlaqələndirir, bəziləri isə hesab edir ki, hər bir söz meydana gəldiyi anda bir termin olub, lakin, hazırda hər söz termin deyil. Determinologiləşmə nəticəsində terminlər ümumi sözlərə, əksinə, terminologiya prosesində ümumi məişət sözləri terminə çevrilə bilər. İndi demək olar ki, bütün isimlər, üslubi rəngli olanlar istisna olmaqla, terminologiyada tədqiqat obyektinə olan anlayışları ifadə edir; deməli, məsələn, ana sözünü termin - qohumluq termini hesab etmək olar. Fakt budur ki, terminin xassələri yalnız terminoloji sahə daxilində həyata keçirilir, ondan kənarda termin öz qəti və sistemli xüsusiyyətlərini itirir - müəyyənləşir [ЛЭС, 1990, 508].

Rus terminologiyasının banilərindən biri - A. A. Reformatski terminologiya anlayışını müəyyənləşdirərkən Sossürün dilin sistem olması mövqeyinə istinad edir. Deməli, sistem leksikonda da mövcuddur. Axı, linqvistik şüurda Reformatskinin yazdığı kimi, “sözlər bir-birinə zidd və bir-biri ilə bağlıdır, beləliklə, sistemlər əmələ gətirir”. Termini dilin leksik sisteminin bir hissəsi hesab edən Reformatski terminologiyayı verilmiş dilin ümumi leksik sistemi daxilində müəyyən edilmiş alt sistem və üstəlik, ən görünən və hesablanı bilən alt sistem kimi müəyyən edir [Реформатский, 1968, 104].

Terminologiya sözlər toplusu kimi iki “ağanın” xidmətçisidir - lüğət sistemi və elmi anlayışlar sistemi. Beləliklə, termin leksik sistemin ideal üzvünün ideal nümunəsi ola bilməz. Terminologiyada sözlər müəyyən bir elm və ya sənayenin sistematikasına əsaslanaraq qruplaşdırılır ki, bu da xüsusi paradigma yaradır, xüsusən də müxtəlif fənlər üçün ümumi bir termin olduqda nəzərə çarpır.

Terminlərin birmənalılığı verilən terminologiyaya mənsubiyyətlə əldə edilir. Beləliklə, ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, termin sözlər kontekstdən asılı deyildir. Ümumilikdə bir sözə aid olan hər bir şey, əgər termin kəlmədirsə, bir müddət üçün vacibdir. Bundan əlavə, termin həmişə hansısa terminologiyanın üzvüdür və onun həddləri daxilində birmənalı olur [Реформатский, 1968, 103]. Gündəlik sözlərdən fərqli olaraq, terminin kontekstinə ehtiyacı yoxdur, çünki termin kontekstlə deyil, konteksti əvəz edən terminoloji sahə ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, dil vahidinin terminologiyaya təyin edilməsi üçün əsas meyarlar onun müəyyən terminoloji sahəyə aid olması və elmi təsnifatın olmasıdır.

Terminlər aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Terminologiya daxilində terminlər monosemantikdir;
- Terminologiya daxilində terminlər neytraldır, onun xaricində öz neytrallığını itirir.

Terminologiya hal-hazırda əksər hallarda ədəbi dilin söz ehtiyatının alt sistemi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan dilçilər terminoloji söz ehtiyatını bir tərəfdən xüsusi bilik sahəsi ilə, digər tərəfdən isə ədəbi dillə korrelyasiya edirlər. Lakin terminologiya heterogendir. Onun bir hissəsi dar xüsusi söz ehtiyatı, digəri isə olduqca tanınmış söz ehtiyatından ibarətdir.

Təsadüfi deyil ki, Q.O.Vinokur terminin öyrənilməsində funksional yanaşma tətbiq edir və bildirir ki, "hər hansı bir söz nə qədər əhəmiyyətsiz olsa da, termin kimi çıxış edə bilər, çünki termin xüsusi söz deyil, yalnız xüsusi funksiyada olan sözdür" [Винокур, 1939, 5]. V.Q.Qak isə hesab edir ki, "terminlərin əksəriyyəti ikiölçülü vahidlərdir və yalnız terminoloji deyil, ümumi ədəbi mənə da ehtiva edir. Anlayışın

inkişafı ilə əlaqədar bu gün aydın olmayan, sabahkı termin çox dəyərli ola bilər" [Гак, 1977, 88].

Terminin konseptual dəqiqlik, onun terminoloji sistemində aydın olmayan, hər terminin mahiyyətini və onun terminolojiliyini müəyyən edən ardıcılıq kimi bu cür xarakterik xüsusiyyətləri təbiətdə funksional xarakter daşıyır [Гак, 1977, 88]. Terminin funksiyasını dəyişdikdə onlar stilistik effekt yaratmaq vasitəsinə çevrilə bilər. Yeni şəraitdə terminoloji vahidlər yan mənalar əldə edir, onlar semantik olaraq çevrilir və konnotasiyalarla üst-üstə düşür. Bu, terminlərin stilistik transpozisiyası haqqında danışmağa əsas verir. Terminlərin stilistik transpozisiyası determinologiya prosesində terminlərin iştirak etməsi, yəni terminoloji mənanı terminoloji sistemdən kənarda qoymaq vasitəsi kimi başa düşülür. Eyni zamanda terminoloji və qeyri-məhdud sayda məna çalarları əsasında yeni məna əmələ gətirmək mümkün olur. Məsələn :

Elle me persuadait qu'un jeune couple, aujourd'hui, sous peine de s'ankyloser, de se scléroser, doit sortir beaucoup, mener une vie sociale active. (J.-L. Curtis. Un jeune couple).

O, məni inandırır ki, bu gün bir gənc cütlük, hərəkətdən qalmaq, durğunlaşmaq qorxusu ilə çölə çox çıxmalı, aktiv ictimai həyat sürməlidir.

Bu halda, qeyri-terminoloji mənada tez-tez istifadə olunması nəticəsində se scléroser termini yenidən düşünülərək, semantikasında növbəlilik baş verdi və məcazi mənası əmələ gəldi, izahlı lüğətlərlə sabitləşdi:

Se scléroser 1. MED. *Se durcir, être atteint de sclérose (organe, tissu).* 2. Fig. *Se figer, ne plus évoluer.* [Le Petit Robert].

Məcazi mənadan əsaslanaraq, bu termin daha geniş yayılmış olur və nəticədə termin kimi qeyri-adi mətndə hiss olunmamağa başlayır.

Müasir dilçilikdə terminlər daim terminoloqlar arasında qızgın müzakirə mövzudur. Hazırda terminlərin xüsusi leksik vahidlər kimi mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri məsələsində yekdil fikir yoxdur. Termin xüsusiyyətlərini daha

dərindən başa düşmək üçün terminologiyada linqvistik proseslərin ekstralingvistik şərtiliyinə müraciət etmək məqsəduyğundur.

Dil insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin inkişafının linqvistik əksini alır, ona görə də ekstralingvistik realıq sahəsində terminologiyanın linqvistik aspektlərinin izahını axtarmaq təbiidir.

Terminin elm və texnikanın inkişafı nəticəsində yarandığını, elm və texnikanın sosial-iqtisadi sferaya aid olduğunu nəzərə alsaq, terminologiyanın sosial determinizmindən danışmaq qanunauyğundur [Ткачева, 1986, 3-25]. Terminologiya lüğətin xarici təsirlərə ən həssas hissəsidir, ona görə də cəmiyyətin dilə təsirini ən aydın şəkildə göstərir.

Hər bir terminin müəyyən bir predmetlə bağlılığı var, ona görə də terminologiyada baş verən linqvistik proseslər (çoxkomponentli terminoloji birləşmələrin və ixtisar olunmuş formaların əmələ gəlməsi, sinonimiya, çoxmənalılıq, beynəlmilləşmə və s. hadisələri) təkcə dildaxili əsas deyil, həm də xarici linqvistik şərtiliyə malikdir. Onlar yalnız ekstralingvistik şərtiliyi müəyyən edildikdə tam açıqlana və izah edilə bilər.

Terminlərin ekstralingvistik mahiyyəti şübhə doğurmur, buna görə də terminologiyaya xas olan terminlərin və linqvistik proseslərin formalaşmasına və fəaliyyətinə təsir edən ekstralingvistik amilləri aşkar etmək lazımdır. Belə bir araşdırmadan görünür ki, yalnız sosiolingvistik yanaşmadan istifadə edildikdə sosial-iqtisadi və linqvistik hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi mümkündür.

Terminologiyanın sosial-linqvistik problemlərinə aşağıdakılar daxildir:

- həm ayrı-ayrı terminlərin, həm də bütün terminoloji sistemlərinin mənşəyi və inkişafı;

- terminologiyada milli və beynəlxalq əlaqə və s.

Sosiolingvistik tədqiqatlar öyrənilən dillərin istifadə olunduğu sosial həyatın həmin sahələrini, yəni termin sistemləri tədqiq olunan elm və texnologiya sahələrini bilməyi tələb edir.

Bundan əlavə, son zamanlar peşəkar dillər artıq sırf ixtisaslaşdırılmış terminoloji sistemlər deyil, mövcudluğun üfüqi təbəqələşməsi, ünsiyyət tərəfdaşı və s. kimi parametrlərlə təyin olunan heterojen komplekslər hesab edilir. Beləliklə, leksik təhlil yönümlü yanaşma kommunikativ təhlil yönümlü yanaşma ilə tamamlanır. Bu da milli və peşəkar dillər arasındakı əlaqəni göstərir [Ментрун, 1983, 323].

Peşəkar dildə üç əsas təbəqəni ayırd etmək olar:

- *elmi dil* (terminologiyaya uyğun, ümumi elmi sözlər, məsələn, metod, funksiya, proses və bu bilik sahəsinə həsr olunmuş mətnlərdə tez-tez rast gəlinən sözlər, məsələn, *abolition, abusif, administrer*);

- *peşəkar danışiq dili* (əsasən açıq şəkildə müəyyən edilmiş peşəkar sözlər və jarqonlardan ibarətdir və bu sənaye işçilərinin gündəlik ünsiyyətinə xidmət edir, məsələn, *daxili yanma mühərriki əvəzinə - mühərrik, ön panel əvəzinə - torpedo* deyilir),

- bir şeyin yayılmasına xidmət edən *mətnlərin populyarlaşdırılması dili* (reklam, təşviqat, ticarət dili: çeşid, məhsullar, çox yönlülük, etibarlılıq, podratçı, optimallaşdırma, təchizat, modernləşdirmə)

Bir çox peşəkar terminlər, məsələn, istehsalat işçiləri vasitəsilə elm adamlarından tutmuş, bu bilik sahəsi ilə peşəkar əlaqəsi olmayan birinə qədər, mərhələ-mərhələ dəyişir və sadələşir. Onların mənaları getdikcə ümumiləşir, sözlə uyğun reallıq arasındakı əlaqə daha az aydınlaşır.

Sözün forması da oxşar dəyişikliklərə məruz qalır. Buna görə də, çoxhədli terminlər formada az və ya heç bir dəyişiklik olmayan tək əsas sözlə əvəz olunur (məsələn, işçi heyəti yox, ştat işçisi). Beləliklə, terminlər milli dildə fəaliyyət göstərməyə başlayır və onların işləndiyi sintaktik strukturların dairəsi genişlənir.

Qeyri-mütəxəssis olan biri oxumağa məcbur olduğu mətnlərdə, məsələn, təlimatlarda ona tanış olmayan terminlərlə də rastlaşa bilər. Bu terminlər ümumi dilə “gətirilir” , (330-331) - ilkin terminlər kimi milli dilə möhkəm daxil olmuş və bu dildə geniş istifadə olunan sözlərlə qarışdırılmamalıdır (məsələn, fransızların *abolition* sözü əvvəlcə hüquqi termin idi, sonra isə ləğv, məhv etmə, ləğv etmək

kimi ümumi işlənən mənasını almışdır.), - eləcə də peşəkar dil tərəfindən ümumi dildən götürülmüş və peşəkar dildə xüsusi məna kəsb edən sözlərlə (məsələn, əvvəlcə axtarış mənasını verən fransız sözü *enquête*, sonra isə XVI əsrdə sorğu, təhqiqat kimi xüsusi hüquqi məna kəsb etmişdir).

Milli dilə daxil olan xüsusi sözlər, sözün tam mənasında termin ola bilər, lakin onların işlənməsi peşəkarlıqdan bir və ya bir neçə pillə kənara çıxa bilər.

Termin və qeyri terminin fərqləndirilməsi problemi terminologiyada çox aktualdır. Qeyri-termin sözünə gəldikdə isə, belə bir söz öz inkişaf prosesində nadir hallarda terminlər kateqoriyasına keçir. Bu baxımdan determinologiya prosesi terminologiya prosesindən qat-qat aktivdir. Hazırda elmi-texniki lüğətin geniş yayılması ilə əlaqədar xüsusi leksik vahidlər yeni məna kəsb etməklə bərabər, ümumi işlənən lüğət kateqoriyasına keçir. Terminlərin onlara dərin xas olan bir hadisə kimi metaforizasiyası prosesindən danışan J.İ. Gilbert vurğulayır ki, bu proses natiqlərin gündəlik həyatının bir hissəsinə çevrilmiş elm və texnikanın populyarlaşması ilə sıx bağlıdır [Guilbert, 1975, 84].

Məsələn, hərbi terminologiyada qısa döyüş, atışma mənasını verən *accrochage* sözü ümumi dildə hər hansı münaqişə vəziyyətinə, təmas qurmağa işarə etmək üçün işlənməyə başlandı; Dəmir yolu terminologiyasında keçidin quraşdırılması mənasını verən *aiguillage* sözü isə ümumi dildə məktəb və ya peşə yönümlülük mənasını qazanmışdır. Əvvəlcə termin olmayan sözlərə gəldikdə isə, onlar da xüsusi leksik vahidlər kateqoriyasına keçirilə bilər. Beləliklə, *entrée* - giriş sözü qalın hərflərlə vurğulanan və şərhilə müşayiət olunan lüğət girişinin baş sözünün mənası ilə linqvistik terminologiyanın bir hissəsi oldu. Buna baxmayaraq, qeyri-termin sözlərin əksəriyyəti, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, öz statusunu saxlayır. Müasir fransız dili determinologiyaya açıq bir meyl ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, söhbət təkcə terminoloji mənanın populyarlaşmasından deyil, həm də termində məcazi mənanın meydana çıxmasından gedir ki, bu da çox vaxt ümumi lüğət kateqoriyasına keçdikdə baş verir [Лопатникова, 2002, 43- 45]. Məsələn, tibbi termin mənasında işlənən *allergie* sözü ümumi dildə antipatiya, düşmənçilik, ikrah mənasını daşıyır;

intoxiquer - tibbi termin - ümumi dildə isə kimisə ruhdan salmaq, aldatmaq, yoldan çıxaran hiyləgər deməkdir. Qeyri-mütəxəssislər arasında, məsələn, siyasi və ya iqtisadi sahədə daha çox yayılmış terminlər bir terminologiyadan digərinə belə bir transformasiya ilə keçə bilər. Bundan əlavə, terminlər birbaşa xüsusi terminologiyadan ümumi istifadə olunan lüğət kateqoriyasına keçə bilər, buna görə də söz terminlərinin semantik çevrilməsi və funksional müxtəlifliyi əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə terminlər sistemi və xüsusən də ayrı-ayrı terminlər elmin ümumi vəziyyətinin və konkret elmi fənlərin anlayışlarının dəyişməsi ilə əlaqədar semantik dəyişikliklərə və funksional yükün genişlənməsinə məruz qalır. Bu baxımdan terminin semantik müəyyənlik kimi xarakterik cəhəti terminin onun ifadə etdiyi anlayışın əhatə dairəsinin daim təkmilləşməsi mənasında başa düşülməlidir. Buna görə də, şərtlər heç vaxt hər hansı bir sonluğu iddia edə bilməz. Bütövlükdə humanitar elmlərdə son vaxtlar humanitar biliklərin integrasiyası ilə bağlı ümumi elmi və fənlərarası terminlərin sayında əhəmiyyətli artım müşahidə olunur ki, bunsuz onun gələcək inkişafı qeyri-mümkündür [Уткина 2001, 5, 16]. Terminin bütün tərifləri demək olar ki, onun konseptual spesifikliyini vurğulayır.

Aşağıdakı terminləri müqayisə edək ;

- “Xüsusi bilik və ya fəaliyyət sahəsi anlayışını bildirən söz və ya ifadə” [ЛЭС 1990, 508];
- “Xüsusi anlayışların dəqiq adı üçün qəbul edilən xüsusi dilin nominativ xüsusi leksik vahidi (söz və ya söz birləşməsi)” [Гринев, 1993, 33];
- “Xüsusi şüurlu kollektiv müqavilənin nəticəsi olaraq istər şifahi formada, istərsə də bu və ya digər rəsmiləşdirilmiş formada ifadə oluna bilən və kifayət qədər dəqiq və tam əks etdirən xüsusi terminoloji mənaya malik olan hər hansı xüsusi təbii və ya süni dilin vahidi elm və texnikanın bu səviyyədə əsas, vacib inkişafı, müvafiq konsepsiyanın əlamətlərini əks etdirir” [Герд, 1986, 4]

Terminin özəlliyi həm də ondadır ki, elmi anlayışla bağlı mənə terminə süni şəkildə verilir [Реформатский, 1961, 49; Герд, 1986, 54]. Lakin bu mənə, bir qayda olaraq, elmi konsepsiyanın yalnız əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu da yekun

təhlildə onun tərifində ifadə olunan mənadan həmişə daha genişdir. Terminin mənası öz tərifində olduğu kimi heç vaxt konkret elmi anlayışın bütün xüsusiyyətlərini ifadə etmir, onunla heç vaxt üst-üstə düşmür. Terminin təbiəti mürəkkəb və müxtəlifdir. Rus terminologiyasının banilərindən biri D.S. Lotte termin yaratmağın üç əsas yolunu müəyyən etdi:

1) Törəmə sözlərin, mürəkkəb sözlərin, kəsilmiş söz və söz birləşmələrinin öz-özünə qurulması.

2) Artıq mövcud olan terminlərin və ya sözlərin mənasını dəyişdirərək istifadəsi, məsələn, dalğa.

3) İstənilən başqa dildə mövcud olan terminləri götürmək: *blooming* yüksək məhsuldar prokat dəyirmanıdır, *kreking* benzin və digər yanacaq növləri, habelə kimya sənayesi üçün xammal istehsal etmək üçün xüsusi qurğularda neft və neft məhsullarının emalıdır [Лотте, 1982 , 7].

Sadə yerli (alınmamış) terminlərin tarixi təhlili göstərir ki, onların arasında əksəriyyəti semantik şəkildə formalaşan terminlərdir, yəni əvvəllər dildə mövcud olan sözlərin mənasının dəyişdirilməsinin müxtəlif növlərinin köməyi ilə yaranmışdır.

Məsələn: *aquet* - ər-arvadın birgə əldə etdikləri və onların ümumi əmlakını təşkil edən əmlak mənasındadır, halbuki əvvəllər bu söz XII əsrin sonlarında yazılı mənbələrdə ilk dəfə qeyd olunanda əldə etmək, almaq, satın almaq mənasını verirdi. *Command* - sövdələşmədə əmlak əldə edən şəxs idi, halbuki əvvəllər bu söz ilk dəfə 1050-ci ildə yazılı mənbələrdə qeyd olunanda resept, rəsmi tələb kimi nəzərdə tutulurdu.

Ümumi işlənən sözlə onun əsasında əmələ gələn söz termini arasındakı əlaqəyə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. "Bir çox (...) terminlər var ki, onlar da ədəbi dilə daxil olurlar. Lakin çox vaxt onlar ümumi ədəbi və xüsusi dildə fərqli mənalar daşıyırlar. Düz xətt (xətt) həndəsədə iki nöqtə arasındakı ən qısa məsafə kimi müəyyən edilir. Amma ədəbi dildə bu, açıq-aydın belə deyil. (...) Gündəlik həyatda düz xəttə nə sağa, nə də sola, həmçinin nə yuxarı, nə də aşağı əyilməmiş xətt deyirik.

Ümumi dilə heç də xarakterik olmayan və şifahi ünsiyyət prosesində əsas və həlledici olan heç bir factor, olmayan anlayışları tətbiq etmək üçün heç bir səbəb yoxdur" [Щерба, 1958, 68]. Termin və ümumi lüğətdəki sözlər arasındakı əsas fərq istifadənin spesifikliyindədir. Terminin xüsusi istifadə sahəsinə münasibəti ondan irəli gəlir ki, o bilik sahəsinin digər anlayışları ilə əlaqəli xüsusi bir anlayışı adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu xüsusiyyət terminin ən mühüm xassəsidir, çünki o, təkcə onun xüsusi bilik sahəsinə aidiyyətini deyil, həm də bütün digər xassələrini müəyyən edir. Terminin ikinci mühüm xüsusiyyəti məzmunun dəqiqliyidir, yəni, aydınlıq, məhdud məna. Xüsusi anlayışlar adətən dəqiq sərhədlərə malikdir, adətən tərif elmi tərifin köməyi ilə müəyyən edilir ki, bu da terminin mənasının tərifidir. Beləliklə, elmi tərif terminin zəruri atributudur ki, dilin lüğət tərkibindən terminoloji lüğətin seçilməsində mühüm rol oynayır. Sözlə termin arasındakı fərq onların psixi fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində olan hadisələri - elmi təfəkkür, anlayışlarla fəaliyyət göstərən və ideyalarla gündəlik fəaliyyət göstərən hadisələri əks etdirməsi ilə əlaqədardır [Гринеv, 1993, 29]. Terminin üçüncü əsas xüsusiyyəti onun kontekstdən nisbi müstəqilliyi, birmənalılığı, üslubi neytrallığıdır. Və nəhayət, terminin dördüncü əsas xüsusiyyəti onun nominativ xarakteridir. "İsimlər və ya onların əsasında qurulan ifadələr adətən konkret dil vahidləri kimi və onların əsasında yaradılan terminlər kimi qəbul edilir" [Канделаки, 1977, 15]. Terminlərin mürəkkəbliyini və çoxölçülülüyünü nəzərə alaraq, terminologiya üçün müxtəlif meyarlar mümkündür. Əsas meyarlardan biri - peşəkar istifadə - terminin ən vacib xüsusiyyəti - istifadənin spesifikliyi ilə əlaqələndirilir. Terminologiyanın başqa bir meyarı - tərif termininin ikinci xüsusiyyəti - dəqiqliklə bağlıdır. Terminin bütün terminoloqlar tərəfindən tanınan dörd əsas xassəsinə nitqdə görünüşün şərtiliyini və məqsədyönlülüyünü, sabitliyini və təkrarlanabilirliyini əlavə etmək lazımdır. Terminlərin hansı xassələrinin və ya xüsusiyyətlərinin əsas götürülməsindən asılı olaraq, terminlərin müxtəlif təsnifatları mümkündür [Бах, məsələn, Гринеv, 1993]:

I. mənşəyə görə:

- yerli terminlər: *abrogation* (ləğv etmə), *inaccessible* (köçürülməz), ortaq dildən, dialektlərdən və ya digər terminologiyadan köçürülmüş – *chapitre* (fəsil, bölmə), *nullité* (etibarsızlıq);

- a) aralarında aşağıdakı sözlərin olduğu alınma terminlər - yalnızca forması götürülmüş terminlər - *intestat* - iradəsiz, *accipiens* - alıcı (pulu alan şəxs) ;

- b) izləmə terminləri (söz yaradıcılığı və ya sintaktik quruluş və ya semantika götürülmüşdürsə): *puits artésien* – arteziyan quyuları;

- c) hibrid terminlər (bir hissəsi borc götürülmüşsə, digəri tərcümə edilmiş və ya yerli olsa) *téléviseur* - televizor,

2) təhsil və terminologiyanın inkişafı baxımından:

- Bu terminologiyanın yarandığı anda onun əsasını təşkil edən terminologiya və ya lüğət sahəsindən götürülmüş, onun formalaşması üçün əsas olmuşdur. *loi, donation*- qanun, ianə

- terminologiyanın öz terminləri (yəni bu terminologiyanın daxilində yaranmışdır) Onların arasında: a) bilik sahəsinin əsas anlayışlarını adlandıran əsas terminlər: *crime, gage*, b) terminologiyanın əsas və ya əsas terminlərdən əmələ gələn törəmə terminləri və əsas terminlərdən törəmə adlandırma anlayışları: *criminalisation, gagiste* - kreditor; c) məntiqi məhsulun əsas və ya törəmə anlayışlardan əldə etdiyi anlayışları adlandıran mürəkkəb terminologiya terminləri: *cession-beil* - daşınmaz əmlakın sonradan alıcıdan icarəyə verilməsi ilə satışı, *nu-proprietaire* - istifadə hüququ olmayan mülkiyyətçi;

- kalka üsuli ilə əldə edilmiş terminlər, yəni, mənə dəyişdirmədən bu terminologiyada istifadə olunan əlaqəli bilik sahələrinin terminləri: *compensation* (kompensasiya), *conflit* (rəqabət, konflikt).

3) xronoloji vəziyyətə görə:

- köhnəlmiş anlayışları adlandıran tarixçilik terminləri: *colonat* - kolonat, pay biçim, *investiture* — investisiya;

- daha rahat və ya daha dəqiq sinonimləri olan köhnəlmiş terminlər.

- özləri yeni olan və ya yeni anlayışlar təyin edən neologizm terminləri:

affacturage - faktoring.

II. Formaya görə:

1) termin-sözlər: *copropriété, pécultat* - dövlət vəsaitinin mənimsənilməsi;

2) termin-ibarələr: *ab intestat, colon partiaire* - məhsulun bir hissəsini sahibinə verən kirayəçi.

III. Məzmununa görə:

1) adlanan anlayışların növünə görə

- ümumi elmi və ümumi texniki terminlər: *processus* (proses), *méthode* (metod);

- bir sıra bilik sahələrində istifadə olunan fənlərarası terminlər: *compensation* (kompensasiya), *conflit* (rəqabət, konflikt);

- sənaye, yəni, müəyyən bilik sahəsinə aid olan; *magistrat* (hakim), *tribunal* (məhkəmə)

- dər sənaye, yəni, biliyin alt sahəsinə aid olan: *contentieux administratif, tribunal administrative* – inzibati məhkəmə

- yüksək ixtisaslaşdırılmış terminlər: *pécultat, retrayant* - xeyrinə geri almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxs;

2) abstraksiya dərəcəsinə görə:

- mənası daha mücərrəd və spekulyativ olan nəzəri terminlər: *instance, jurisprudence*- məhkəmə təcrübəsi,

- mənası daha konkret-subyektiv olan empirik terminlər: *gagiste* - girov, *mandat* – mandate

IV. Mövzuya görə: *jurisprudence* - hüquqşünaslıq, *phonème* - fonem.

V. Adları çəkilən anlayışın, anlayışlar iyerarxiyasındakı yerinə görə:

1) ümumi terminlər: *tribunal* – məhkəmə ;

2) xüsusi terminlər: *tribunal militaire* – hərbi məhkəmə, *tribunal d'instance* – rayon məhkəməsi

3) tabeli terminlər, onların arasında antonimlər fərqlənir: *bonus* - mükafat, *malus* - sığorta haqlarının məbləğinin artması və tədrici terminlər: *bleu clair* – açıq mavi, *bleu* - mavi, *bleu marine* – sürməyi.

VI. Semantik quruluşa görə:

1) birmənalı terminlər: *dolosif* - qəsdən, vicdansız, *nue-propriété* - çılpaq mülkiyyət;

2) polisemantik terminlər: *commission* - komissiya, *instance* - instansiya;

3) əsaslandırılmış terminlər.

- qismən əsaslandırılmış, mənası terminin alındığı sözlərin mənalari ilə qismən izah edilir; bunlar ən çox metafora və ya metonimiya ilə əmələ gələn terminlərdir: *parquet*; - tam motivasiyalı, mənası onların strukturunun elementlərinin mənası ilə tam izah olunur; bu terminlər arasında: a) motivi işarə etdikləri anlayışın xarakterinə zidd olmayan düzgün istiqamətləndirici terminlər: *maison sans étages* b) belə bir ziddiyyətin mövcud olduğu yanlış əsaslandırılmış terminlər: *contre-pas* - yarım addım; yanlış motivasiyalı terminlər arasında öz növbəsində motivasiyanın həyata keçirildiyi yanlış istiqamətləndirici terminlər fərqləndirilir və bu, onların düzgün başa düşülməsinə mane olur: *paratonnerre* – ildırımötürən.

VII. Uyğun məzmun:

ekvivalent:

- mütləq sinonimlər: *prefix* - prefiks,

- şərti sinonimlər: *avocat* – vəkil, *avoué* – etiraf edilmiş ;

- ekvivalentlər (müxtəlif dillərin terminləri): *sentence* - cümlə.

VIII. Formaların və mənalaların oxşarlığı ilə terminlərin yanlış eyniləşdirilməsi vəziyyəti mümkündür, yəni, bu zaman paronim terminlər meydana çıxır: *domiciliaire* - ev *domiciliataire* - ikamətgah.

IX. Terminləri funksional xüsusiyyətlərinə və baxılma sahələrinə görə təsnif etmək olar (dil terminləri və nitq terminləri): *juge d'instruction* - *juge*; onların istifadə bölgələri (beynəlmiləlliklər, milli terminlər, regionalizmlər və yerli terminlər): *management*, *magistrat*, *magistrat communal* onların ümumi qəbul edilmiş və istifadə

dərəcəsi (ümumiyyətlə qəbul edilmiş, meta-dialekt, yəni eyni məktəb daxilində qəbul edilmiş, idiolektlər, yəni müəllif terminləri, tez-tez istifadə olunan, az istifadə olunan və təsadüfi terminlər): *fonemin mövqe variantı* - *allofon*, normallaşmalar (standartlaşdırılmış, tövsiyə olunan, yolverilməz və s.): *homme politique* - *politicien*.

Fransız tədqiqatçısı Q.Otmanın təklif etdiyi terminlərin təsnifatına görə terminlərin siniflər üzrə bölüşdürülməsinin əsas meyarı semantikadır. O, termin spesifikliyinin ilk növbədə konseptual olduğunu iddia edərək, terminologiyanın aşağıdakı tərifini verir: "Terminologiya xüsusi anlayışlar sistemidir, komponentlərinin arasındakı əlaqələr onların iyerarxizasiyası, müxtəlif alt sistemlərə birləşməsi və ya digər məntiqi əlaqə vasitələri ilə ifadə edilə bilər" [Lerat, Sourieux 1990, pp. 262-270, Otman, 1996: 97-102] Bir terminin sistemin digər şərtlər toplusu ilə bu əlaqələri müəyyən konseptual sahədə qurulur və bu da öz növbəsində alt bölmələrə bölünür. Beləliklə, bir terminin dəqiq mənasını müəyyən etmək üçün Reformatskidən sonra Otman təkrarlayır ki, kontekst deyil, bu terminin aid olduğu konseptual sahə lazımdır. Terminoloq Otmanın fikrincə, terminlər konseptual sahələrə, kateqoriyalara ayrılmalıdır ki, onlar da öz növbəsində bir-biri ilə iyerarxik əlaqədə olan və "super sahələrə", "ədalətli sahələrə" və "alt sahələrə" ayrılın, məsələn *médecine* (həkim) - *super-region* (super sahələr), *cardiologie* (kardioloq) – *region* (ədalətli sahələr), *chirurgie du coeur* (ürək cərrahı) - *sub-region* (alt sahə). Buna görə də, terminologiya müəyyən bilik sahəsinin anlayışlar sistemidir. Ona görə də Otman da terminləri lüğətlərdə əlifba sırası ilə deyil, ifadə etdikləri məfhumlar arasındakı əlaqəyə görə yerləşdirməyi təklif edir.

O, anlayışlar arasında iki növ iyerarxik əlaqəni müəyyən edir: yuva və hissə-bütün münasibətləri. Yuva üsulu əlaqələr o deməkdir ki, hər bir konkret konsepsiya müvafiq ümumi konsepsiyanın bir hissəsidir. Eyni zamanda, spesifik konsepsiya ümumi konsepsiyanın bütün xüsusiyyətlərindən əlavə olaraq, ən azı daha bir fərqləndirici xüsusiyyətə malikdir (*infraction* - *contravention*, *délit*, *crime*). Hissə-bütün münasibət ondan ibarətdir ki, bir anlayış digər anlayışın bir hissəsidir (*cour* - *jurés*). Beləliklə, terminoloqlar təkcə cins-növ münasibətləri və hissə/bütün

münasibətləri ilə məhdudlaşmır. Otman 1988-ci ilin İSO (Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı) kolleksiyasında qeyd olunan iyirmi növ əlaqə terminini qeyd edir. Cins-növ münasibətlərinə və hissə-bütün münasibətlərə əsaslanan münasibət tipləri ilə yanaşı, yuxarıdakı qeyd etdiyimiz iyirmi növ münasibətlərin arasında bir neçə növ assosiativ münasibətlər də meydana çıxır. Bu, zaman, məkan və ya səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanan bir-biri ilə əlaqəli terminlər arasında iyerarxik olmayan əlaqə növü də yaranır. Bunlar vahid prosesin mərhələlərini, istehsalçını və onun fəaliyyətinin məhsulunu, bu materialdan hazırlanmış materialı və məmulatı, aləti və ondan istifadə üsulu və s. ola bilər. (*instruction* - *audience* — *condamnation*; *affrètement* - *affréteur*). Lakin terminlərin ifadə etdikləri anlayışların mənalılarından asılı olaraq siniflərə və yarım siniflərə bölünməsi kifayət qədər şərti və qeyri-səlis görünür. Buna görə də Otman terminləri ifadə etdikləri məfhumlar arasındakı əlaqə növlərinə görə bölmək prinsipinə müraciət etmişdir. Bu yanaşma hər bir anlayışı onu əhatə edən anlayışlarla əlaqələr kompleksi ilə müəyyən etməyə imkan verir.

Otman terminoloji biliyin semantik təşkilinin özünəməxsus modelini - semantik-terminoloji şəbəkəni təklif edir. Bu şəbəkənin əsas komponentləri bunlardır:

- terminoloji vahidləri təmsil edən qovşaqlar;
- qovşaqlar arasında semantik əlaqələri təmsil edən qövslər.

Qovşaqlar üç növə bölünür:

- əsas, əsas terminləri təmsil edən: ağac,
- aparıcı, sinfin əsas şərtlərini və ya əsas anlayışlarını təmsil edən: ağcaqayın,
- nə əsas, nə də aparıcı olmayan terminləri təmsil edən ara qovşaqlar: cırıtdan ağcaqayın.

Semantik-terminoloji şəbəkə iyerarxiya kimi təşkil olunur ki, onun daxilində qovşaqlar şaquli təsnifat münasibətləri və üfüqi təsviri münasibətlər ilə bir-birinə bağlıdır. Bu əlaqələr həm qruplaşdırıcı, həm də fərqləndirici xarakter daşıyır. Bununla belə, Otmanın fikrincə, əlaqə növlərinin sayı məhdud olmalıdır. O, altı növ əlaqə təklif edir:

Yuva (*oiseaux* (quşlar) – *perroquets* (tutuquşular)), hissə-bütün (*chimie* (kimya) – *biochimie* (biokimya)), funksional (*métier à tisser* (toxuma dəzgahı) – *tissu* (parça)), assosiativ (*oiseau* (quş) – *chant* (nəğmə)), kontrastiv (*avion à hélice* (vertolyot) - *avion à réacteur* (reaktiv təyyarə)) və ekvivalent (*bande d'arrêt d'urgence* (fövqəladə dayanacaq zolağı) - *zone de sécurité* (təhlükəsiz zona) - *voie d'arrêt* (dayanma zolağı)) [Otman, 1996: 97-102]. Otmanın təklif etdiyi termin təsnifat modeli, terminin müvafiq terminoloji sahədə yerini, verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarını ifadə edən digər terminlərlə əlaqələrini daha dəqiq müəyyən etməklə, onun semantikasına daha dərinlən nüfuz etmə imkanını verdiyi üçün mühümdür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, terminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun verilmiş terminologiya daxilində birmənalı olmasıdır. Buna baxmayaraq, terminlər elmi “termin-sinonimlər”, “termin-omonimlər”, “polisemantik terminlər” ola bilər. Bu terminlərin arxasında nə gizlənir? Müxtəlif terminoloji alt dillərdə sinonim terminlərin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, sinonimiya fenomeni xüsusilə yeni yaranan terminoloji sistemlər üçün xarakterikdir.

Terminologiyada sinonimiyanın intensivliyi 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən xüsusilə yüksək olmuşdur, yəni, elm və texnikanın və həyatın bütün digər sahələrinin sürətli inkişafı, elmlərin inteqrasiyası və differensiasiyası dövründə yeni bilik sahələrinin yaradılmasına, eləcə də köhnələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə səbəb olur. Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar sinonimik sıraların formalaşması prosesinin intensivləşməsinə səbəb olan belə ekstralingvistik amilləri müəyyən edirlər, məsələn:

a) müxtəlif ölkələrdə eyni mənalı terminlərin yaradılması və məlumat mübadiləsi nəticəsində onların başqa dillərə daxil olması: *galvanizasiya* - *sinklənmə*;

b) eyni problemi işləyib hazırlayan müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən terminlərin yaradılması: *işarələnmiş* (F.Sossür) – *denotasiya* (A.Çörk);

c) eyni anlayışın müxtəlif xüsusiyyətlərini təyin etmək: *sintetik dillər fleksiyalı dillərdir*.

Bundan əlavə, terminlərin sinoniminin aşağıdakı səbəbləri mümkündür:

a) terminin müxtəlif tərcümələri: *élimination* – istisna, aradan qaldırılması, eliminasiya;

b) bir konsepsiyanın tam və qısa təyinatının olması: *motor* - daxili yanma mühərriki;

c) eyniadlı və adi terminlərin birgə mövcudluğu: *Boolean algebra və algebra of logic - məntiq cəbri* [Циткина, 1988].

Otman terminologiyada sinonimləri eyni anlayışı bildirən, eyni təriflə müəyyən edilən və təklif etdiyi sistemdə eyni yeri tutan iki termin adlandırır. Otmanın fikrincə, iki sinonim termin üç tələbə cavab verməlidir:

1) eyni tərifə malik olur;

2) bir semiotik sistem daxilində ekvivalent münasibətlərdə olmaq;

3) onlar bir-birini əvəz etməlidirlər: *sauvegarde (IBM) - enregistrement, frame - cadre* [Otman, 1996, 111].

C.B. Grinev öz növbəsində vurğulayır ki, "sinonimiya" termininin mənası terminlərin mütləq və şərti sinonimik əlaqəsini ehtiva edir, ona görə də o, "ekvivalent terminlər" təyinatını təqdim edir, yəni, eyni və ya oxşar mənalı terminləri, eyni anlayışı adlandırmaq üçün bundan istifadə olunur. Onları sinonim terminlərə (eyni və ya oxşar mənalı eyni dilin terminləri - eyni dilin ekvivalent terminləri) və ekvivalentlərə (eyni və ya oxşar mənalı çoxdillli terminlərə - çoxdillli ekvivalent terminlər) bölmək olar. Grinev eyni mənalı terminləri variantlara bölməyi təklif edir, yəni, terminin formasının dəyişməsi nəticəsində alınan mütləq sinonimlər və dubletlər, yəni, müxtəlif formalı mütləq sinonimlər. Oxşar mənalı terminləri və ya şərti sinonimləri Grinev aşağıdakılara ayırır:

1) kvazi-sinonimlər, yəni, mənası qismən üst-üstə düşən, şərti olaraq ekvivalent kimi işlənən terminlər (*avocat - avoué*);

2) mətn sinonimləri, yəni, terminlərdən biri mənaca daha geniş, lakin daha qısa və buna görə də anlaşılmada səhvi istisna edən şərtlərdə daha uzun və ya daha əlverişsiz termini əvəz etmək üçün istifadə olunur (*tribunal - tribunal d'instance*);

3) müxtəlif anlayışların sinonimləri - müxtəlif anlayışlara uyğun gələn bir denotasiyalı terminlər;

4) denotatının yerləşdiyi müxtəlif vəziyyətlərə görə funksional fərqi əks etdirən situasiya sinonimləri (*accusé-prévenu*).

Ekvivalentləri də tam ekvivalentlərə (eyni mənaya malik) bölmək olar: *grat-te-ciel* - göydələn və kvazi-ekvivalentlər (eyni olmayan, lakin qismən eyni mənaya malik): *tribunal* - məhkəmə [Гринев, 1993]. Beləliklə, sinonim terminlər bir dilin və ya tərifləri tamamilə və ya qismən üst-üstə düşən çoxdillli terminlərdir. Eyni zamanda, hətta təriflərin qismən üst-üstə düşməsi belə terminlərin müəyyən bir vəziyyətdə bir-birini əvəz etməsinə imkan verir. Terminlər həm də polisemiya və omonimiya hadisələri ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, leksikologiya üçün ənənəvi olan terminologiyada polisemiya ilə omonimiyanın fərqləndirilməsi problemi bir qədər fərqli, spesifik xarakter alır, çünki semantik inkişaf ümumi lüğətdən terminə keçidə gətirib çıxarır.

Termin semantik şəkildə yaradılması, yəni, ümumi sözün mənasının metaforik və ya metonimik ötürülməsi yolu ilə terminin törəmə olduğu ümumi sözlə genetik əlaqəsi nəzərə alınmaqla, ya semantik polisemiya hadisəsi kimi, ya da omonimiya və müvafiq olaraq sözün mənalarının parçalanması kimi şərh edilə bilər. Əgər ümumi işlənən sözlə termin arasında deyil, terminlər arasındakı semantik əlaqəni nəzərə alsaq, burada çoxmənalılığın və omonimiyanın belə şərhı mümkündür. Omonim terminlərə müxtəlif alt dillərdə rast gəlinir, məsələn, tikintidə kabel və elektrik terminologiyasında. Bəzən hər iki termin eyni alt dildə işlənir, məsələn:

1) tikinti və memarlıq terminologiyasında sütun - binanın qapıları və ya daxili hissələri üçün dayaq rolunu oynayan hündür sütun şəklində memarlıq quruluşunun bir hissəsi;

2) hansısa hadisənin xatirəsinə ucaldılmış sütun formasında abidə.

Belə terminlər polisemik sayılır.

Tez-tez bir dildə birmənalı olmayan bir termin başqa bir dildə iki və ya daha çox mənaya yaxın, lakin açıq şəkildə fərqli terminlərə (məsələn, əl - *main*, *bras*)

uyğunlaşdıqda bir terminin gizli polisemiyası fenomeni ilə qarşılaşa bilərsiniz [Гринев, 1993, 101]. Adi dildə olduğu kimi, terminologiyada da polisemiya bir terminin eyni vaxtda daha geniş və daha dar mənada işlədilməsi zamanı baş verir.

V.M. Leyçik tərəfindən təklif olunan terminologiyada polisemiya və omonimiyanın fərqləndirilməsinə yanaşma olduqca perspektivlidir:

Polisemiya qəbul edilən terminlərin semantik strukturunda ümumi əsas mənanı saxladığı və ikinci dərəcəli mənalara ayırdığı bir hadisədir.

Omonimiya ikinci dərəcəli semaların üst-üstə düşməsi ilə əsas semanın parçalanması hadisəsidir” [Лейчик 1981: 115-121]. Belə bir yanaşmanın terminologiyada polisemiya və omonimiyanın fərqləndirilməsinin bütün mübahisəli hallarını həll etmək ehtimalı az olsa da, buna baxmayaraq, onun tətbiqi ümumiyyətlə müsbət nəticələrə səbəb ola bilər.

1.2. Fransız hüquq terminologiyası

Dünyada iki mindən çox dil var, buna baxmayaraq, inkişaf etmiş elmi terminologiya yalnız altmış dildə mövcuddur və üç yüzə yaxın peşəkar mövzu sahəsini əhatə edir. Halbuki, hər bir fərdi dildə terminoloji cəhətdən işlənmiş sahələr o qədər də çox deyil [Суперанская, 1989, 4]. Terminoloji iş prosesində yaranan çətinliklər təkcə ayrı-ayrı dillərin xüsusiyyətləri ilə deyil, milli dil sistemlərində terminlərin xüsusi mövqeyi ilə də izah olunur. Terminoloji cəhətdən az və ya çox dərəcədə işlənmiş dillər var. Terminoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmiş dillərə rus, ingilis, fransız, alman, italyan dilləri daxildir. Dünyada orta hesabla hər gün bir xüsusi lüğət nəşr olunur. Onların yarısından bir qədər çoxu – 54%-i birdilli xüsusi lüğətlərin, üçdə bir hissəsi – 33%-i ikidilli lüğətlərin, cəmi 13%-i isə çoxdilli lüğətlərin payına düşür. Lüğətlərin ən çoxu riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, botanika, zoologiya, tibb, kənd təsərrüfatı texnologiya (ümumiyyətlə), tikinti, metallurgiya, fəlsəfə, psixologiya, din kimi bilik sahələrinə həsr olunub.

Belə ki, kimya, elektrotexnika, naviqasiyaya aid terminoloji lüğətlər sayca azalır, digər sahələrdə - informatika, energetika, dilçilik, biokimyada isə onların sayı durmadan artır [Марчук, 1992, 18-22]. Fakt budur ki, yeni elmlər artan sayda terminoloji lüğətlərin buraxılması ilə xarakterizə olunur, çünki yeni bilik sahələrinin işləməsi və inkişafı üçün bu zəruridir. Xüsusilə, hüquqi terminlərə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, hüquq terminologiyası tərkibi, strukturu və məzmununa görə fərqli terminləri özündə birləşdirən geniş, aydın strukturlaşdırılmış sistemdir. Terminlər doktrinasının xüsusi bilik sahəsi kimi inkişafı, müəyyən dillərdə kifayət qədər tematik birləşmiş xüsusi sözlərin toplandığı bir terminin yaradılması dövrü ilə əlaqədardır. Əksər Avropa ölkələri üçün terminlərin bu cür toplanması dövrü İntibah dövrünə təsadüf edir. İntibah dövrünün əksər alimləri Latın dilini - orta əsrlər elminin dilini yaxşı bilirdilər və bu dilin qanunlarına uyğun olaraq latın və latına bənzər terminlər yaratdılar. Fransız hüquq terminologiyası 12-18-ci əsrlərdə formalaşmışdır. Onun formalaşması boyu Fransız hüquq terminlərinin iki mənbəyi qeyd edilmişdir:

1) Latın dilindən (klassik, xalq, orta əsrlər) alınmış sözlər. İnzibati-hüquqi lüğətin "latın hissəsi" mənsəbə heterojendir. Ən erkən terminlər (XII - XIV əsrlər) etimoloji cəhətdən latın dili ilə əlaqələndirilmişdir: lat. *donatio* - hədiyyə, təklif (XIII əsr), fr. *donation* – ianə. Latın hüquq terminologiyası da mənbə idi: *edit* (XII əsr), *edictum* - əmr, sifariş),

2) fransız dilinin geniş istifadə olunan lüğəti: köçürüləbilən *in* prefiksi; *interjeter* - apellyasiyaya şikayət verilməsi [Гумилевская, 1972].

Ümumi fransız dili əsasında hüquqi lüğətin formalaşması prosesi 18-ci əsrin sonlarında çox fəallaşdı. Hüquq terminologiyası, hər hansı digər terminologiya kimi, ya semantik şəkildə: ümumi işlənən sözləri yenidən düşünməklə, ya da söz yaratmaqla: prefiks, şəkilçi, birləşmə və s. köməyi ilə yaranıb. İnzibati-hüquqi terminologiyanın ümumi xarakteri yazılı xarakterlidir. Fransız dilinin formalaşması zamanı sözlərin kitab və xalq variantları fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da hal-hazırda etimoloji dubletlər adlanır. Etimoloji dubletlərin rəqabətində tez-tez kitab sözü qalib gəlirdi: *donation* xalq dubletini *donaison*, *absoudre* - günahsız tanımaq, haqq

qazandırmaq - xalq dubletləri *assoldre* və *assoudre* əvəz etdi. Bu gün fransız hüquq terminologiyası müəyyən edilmiş leksik sistemdir, bir tərəfdən fransız dilinin lüğətinin tərkib hissəsidir, digər tərəfdən isə, mövcudluğuna görə ümumi istifadə olunan lüğətdən tamamilə ayrılmışdır. Bu barədə xüsusilə Ç. Fillmor yazaraq, fransız hüquq terminologiyasını tam səciyyələndirən hüquq terminologiyasının bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Məsələn, Fillmor yazır ki, hüquqi dilin semantikasını ümumi dilin semantikasından fərqli olaraq bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, hüquq terminologiyasındakı təriflərin əsasını hüquq və vəzifə anlayışları təşkil edir. İkincisi, hüquq dilinin xüsusi terminlərinin semantikasını şərti təriflərə əsaslanır, üstəlik, hüquqi terminlərin semantikasında xeyli qeyri-müəyyənlik var [Филмор, 1983: 52]. Hüquq dili belə təzadlı çoxluqlarla zəngindir ki, onların fərqli xüsusiyyətləri şərti təriflərin nəticəsidir [Филмор, 1983: 53]. Məsələn: *tribunaux* - birinci instansiya məhkəmələri və *cours* - kassasiya və apellyasiya kimi daha yüksək instansiya məhkəmələri və ya andlı məhkəmələri kimi xüsusi yurisdiksiya.

Hüquq dili semantik paradigmlərlə xarakterizə olunur. Məsələn: *assignation* - iddiaçı və ya cavabdehin məhkəməyə çağırılması, *convocation* - şahidin məhkəməyə çağırılması, *citation à personne* - şəxsən çatdırılan çağırış, *réassignation* - məhkəməyə təkrar çağırış;

dépositions - şahidin, zərərçəkmişin ifadəsi, *déclarations* - təqsirləndirilən şəxsin, şübhəlinin ifadəsi, *attestation* - yazılı ifadə, *recit guidé* - sualların verilməsi nəticəsində alınmış ifadələrdir.

Hüquq dilinin öz taksonomik strukturları var. Məsələn: *infractions* - pozuntulara bölünən, *contraventions* - cərimə ilə cəzalandırılan kiçik cinayətlər, *délits* - azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılan məhkəmə xətalrı və *crimes* - azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılan cinayətlər. Bundan əlavə, “hüquqi dillə desək, taksonomiya elementlərinin yeni qruplaşdırılması daha yüksək səviyyələrdə ümumiləşdirmələr istiqamətində, yeni bölmələr isə aşağı səviyyələrdə daha çox fraksiya siniflərinin yaradılması istiqamətində həmişə mümkün görünür. Semantik

sistem çərçivəsində, hüquqi dildə ümumi kateqoriya anlayışı heç bir rol oynamır.” [Филмор, 1983: 58].

Fillmorun haqlı olaraq iddia etdiyi kimi, hüquqi dilin lüğəti bizi digər sahələrdəki lüğətlərdən daha çox söz birləşmələrinin leksik vahidlər ola biləcəyini qəbul etməyə məcbur edir. Məsələn: *aisances de voirie* - yol kənarındakı sakinlərin yoldan istifadə hüququ. Bu müddəa hüquqi terminlərin başqa dilə tərcüməsi zamanı xüsusilə aktuallaşır. Çox vaxt iki ölkənin hüquqi reallıqları üst-üstə düşmürsə və hədəf dildə müvafiq tərcümə yoxdursa, orijinal termin təsviri şəkildə tərcümə edilməlidir. Beləliklə, söz birləşməsi terminə çevrilir. Hüquq dilinin lüğətini ayrıca dil təbəqəsi hesab etmək olar. Eyni zamanda bəzi sözlər də bu təbəqəyə aiddir, çünki hüquqi məqsədlər üçün xüsusi olaraq müəyyən edilmiş mənalara malikdir, digərləri yalnız hüquqi lüğətdə mövcud olması ilə və nəhayət, hüquqi reyestr üçün xüsusi olaraq seçilmələri ilə, ifadəyə dəqiqlik gətirir və ya onlara rəsmi təntənə verir. Ümumi dildən fərqli olaraq, hüquqi dil vahid semantikaya malikdir, ona görə də müstəqil bir sistem kimi dilçilər üçün maraqlıdır. Fransız hüquq terminologiyasının ən dolğun mənzərəsini, əlbəttə ki, müvafiq terminoloji lüğət verə bilər. Artıq qeyd olunduğu kimi, əsas material mənbəyi kimi 4076 termin və terminoloji ifadəni özündə əks etdirən, Q. Kornunun redaktoru olduğu “Hüquqi lüğət”dən (*Vocabulaire juridique*) istifadə edilmişdir. Leksikoqrafiya mənbələrinin natamamlığı haqqında nə deyilsə də, lüğət leksikoloqun əsas fəaliyyət sahəsi olub və olmaqda davam edir. Bu dissertasiya ilə əlaqədar olaraq, bu o deməkdir ki, fransız hüquq terminologiyasının, əsasən, bu “Hüquq lüğəti”nin məzmunu olduğunu nəzərə almaq olduqca məqbuldur. Bu məzmunu bir neçə mövqedən xarakterizə etmək olar. Əvvəla, struktur baxımından bunlar müxtəlif tərkibli leksik vahidlərdir, yəni, təkcə sözlər deyil, həm də sözlərin mənacə bölünməyən birləşmələridir: mürəkkəb sözlər, məsələn, *donation-partage* – miras və ya əmlakın nəslin qohumlarına ömürlük bağışlanması; ifadələr təyin etmək, məsələn, *bénéfice d'inventaire* - varisin yalnız vərəsəlik hüduqlarında borclarına görə məsuliyyət daşımaq hüququ; *bon pour* - həqiqətən münasibətdə və s. Bu cür ifadələrə gəlincə, onların lüğətə salınması tərkib sözlərə münasibətdə semantik müstəqilliyi ilə

izah olunur, yəni, bir növ terminoloji terminoloji idiomatikliklə izah olunur. Lüğətdə siz fransız hüquq praktikasında istifadə olunan latın atalar sözlərini və məsəllərini tapa bilərsiniz, lakin, bunlar tərif obyektı deyil, yalnız onları təsvir edir. Lüğətin sonunda fransız dilinə tərcüməsi ilə latın atalar sözləri və deyimlərinin siyahısı verilmişdir:

Accessorium sequitur principale - İkinci dərəcəli əsasdan sonra gəlir;

Audi alteram partem - Qarşı tərəfə qulaq asın;

Bis de eadem re ne sit actio - Eyni iş üzrə iddia iki dəfə qaldırılmaz.

Lüğətin əvvəlki nəşrlərinin yeganə lüğət tərkibi olan isimlərlə yanaşı, bu nəşrə Fransa hüququnun əsas simvollarının funksiyalarını bildirən feillər də daxildir. *accréditer, acquitter* - ödəmək, *commissionner* - icazə vermək, eləcə də fransız hüquqşünaslığında qeyri-mütəxəssis üçün çətin olan ən çox yayılmış sifətlər: *absolutoire* - bəraət, *codicillaire* - iradəyə əlavədə olan, *forfaitaire* - sabit bir məbləğdə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Fəllərin lüğətə daxil edilməsi onunla izah olunur ki, çox zaman polisemantik fəllərin və tək köklü isimlərin mənalарının həcmi üst-üstə düşür (*constituer - constitution, posséder - possession*). Sifətlərə gəlincə, onların hüquqi terminologiyada xüsusi - dəqiqləşdirici, aydınlaşdırıcı - rolu vardır ki, bunu Fillmor da qeyd etmişdir [Филмор, 1983: 58]:

Müqayisə edək:

mütləq (absolu)

1) qeyri-məhdud (*inéligibilité absolue, incapacité absolue*);

2) Mütləq hüquq (*droit absolu*);

3) bəzən *discretionnaire* termininin sinonimi kimi çıxış edir, yəni, şəxsi mülahizədən asılı, ixtiyari (*pouvoir absolu*);

4) istisnaları və kənarlaşmaları bilməmək (*interdiction absolue*);

5) bəzi ifadələrdə müxtəlif texniki aydınlaşdırıcı mənalara malikdir (*nullité absolue, majorité absolue, franchise absolue*);

Paralel (concurrentiel)

1) rəqabətə tabe olan (*prix concurrentiel*),

- 2) azad rəqabətə açıq olan (*marché concurrentiel*),
- 3) rəqabətli oyun nəticəsində əmələ gələn (*offre concurrentiel*),
- 4) rəqabətli təşəbbüsə tabedir (*gestion concurrentielle*).

Hüquq terminologiyasında sifətlərin əhəmiyyətini hüquq sahəsinə münasibətdə mənalarının açıq-aşkar spesifikliyinə görə qiymətləndirmək çətindir. Çox vaxt sifətlər isimlərin mənasını aydınlaşdırır, hüquqi terminologiyayı ifadələr vasitəsilə tamamlayır (naturel: *obligation naturelle* - təbii öhdəlik; matériel: *compétence matérielle* - maddi bacarıq, *droit matériel* - maddi hüquq; personnel: *exception personnelle*: istisna hüququndan istifadə, *impôt personnel* - şəxsi vergi, libre: *union libre* - faktiki nikah, *consentement libre* - könüllü razılıq və s.). Lüğətdə fransız hüquq terminologiyasında borcların mövcudluğu əks etdirilir. Bunlar, birincisi, fransız və ya beynəlxalq hüququn reallıqlarını ifadə edən ingilis terminləridir (*check-off* – ayırma, deduksiya; *disback* – haqqın geri qaytarılması), ikincisi, fransız hüquq sisteminin elementlərini təsvir edən və ya izah edən latın terminləridir. Burada söhbət fransız dilinə assimilyasiya olunmuş latın terminlərindən gedir, məsələn, *quitus* – hesabı təmizləmək; *récépissé* - qəbz, qəbz haqqında bildiriş; *exéquatur* - *exequatur*; nisbət - gəlirliliyin göstəricisi və hələ də latın hesab olunan terminlər haqqında (*commorientes* - eyni vaxtda vəfat etmiş varislər, *commorients*; *ultra-petita* - tələb olunanndan artıq mükafat) və hüquqi dilə əlavə stilistik rəng verir. “Hüquq lüğəti” müasir fransız hüququnun terminlərini onun demək olar ki, bütün sahələrinin məcmusunda təqdim edir: dövlət (konstitusiya, inzibati, maliyyə, beynəlxalq), xüsusi (mülki, kommersiya, cinayət, prosessual) və əmək hüququ.

Lüğətdə hüquqi terminlərlə bağlı iqtisadi və sosioloji terminlər ən azı iqtisadi və ya sosioloji terminlər lüğətlərində onlara verilən mənalarda yer almayıb. Ancaq bu terminlərin hüquqi mənası varsa, bu lüğət bunu əks etdirir: *économies* - xərclənməmiş gəlir; ər-arvadın ümumi əmlakını təşkil edən və xərclərdən artıq vəsaitlərin kapitallaşdırılması nəticəsində, bir qayda olaraq, tədricən toplanan əmanətlər; *économique* (*Droit économique*) - dövlət və ya özəl sektora, yaxud onların rəqabət

sferasına aid olan sənaye iqtisadiyyatının təşkili və inkişafını tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur.

Lüğət hüquqi terminlərin təriflərinə daxil olan iqtisadi və ya sosioloji xarakterli reallıqları da əhatə edir:

bonnes moeurs - müəyyən bir yerdə müəyyən bir zamanda qəbul edilmiş müəyyən sosial əxlaqın diktə etdiyi qaydalar toplusu, ictimai asayışla yanaşı, insanların davranışının meyarlarla qiymətləndirildiyi normadır və məzmunu qurulan və inkişaf edən, əsasən cinsi əxlaqa, insan şəxsiyyətinə hörmət və əxlaqsız qazanca münasibətdə, bir qayda olaraq, hakim tərəfindən müəyyən edilir;

patrimoine - eyni şəxsin əmlak və öhdəliklərinin (yəni, pul ifadəsində qiymətləndirilən hüquq və vəzifələri), hüquqi məcmusunu təşkil edən aktiv öhdəliklərinin təkə mövcud əmlakı deyil, həm də gələcəkdə meydana çıxacaq əmlakı özündə birləşdirən bütövlükdür.

Ümumiyyətlə, sözlərin “Hüquq lüğəti”nə daxil edilməsinin əsaslarına gəlincə, leksikoqraflar hansı meyarlara əsasən, mənasının hüquqi terminlər olmasını açıq şəkildə ifadə etməyən sözlərin hüquqi reyestrinə aid olduğunu müəyyən etməlidirlər. Sadəcə olaraq bu və ya digər hüquqi subyektlərin mətnində sözün olması faktı sözün hüquqi terminlərə aid edilməsi üçün açıq şəkildə kifayət etməmişdir. Bu lüğət üçün söz seçərkən semantik meyar həlledici idi. O, hüquq terminləri kateqoriyasına öz mövcudluğunu qanuna borclu olan sözləri aid etməyə icazə verdi. Bir tərəfdən, bunlar qanunla müəyyən edilmiş reallıqları adlandıran sözlərdir, məsələn, *institutions juridiques* (hüquqi instutlar) : *cours* (məhkəmələr), *tribunaux* (tirbunallar), *juridictions* (yuridiksiyalar), *juges* (hakimlər).

Digər tərəfdən, yalnız hüquq normalarına uyğun olaraq formalaşan və mövcud olan reallıqları adlandıran sözlər var. Məsələn, bütün növ hüquqi aktlar onların bütün komponentlərinin hüquq normalarına uyğun müəyyənləşdirilməsini tələb edir:

acte devant notaire - notariat qaydasında təsdiq edilmiş akt, *rapport d'avarie commune* - qəza aktı, *instrument d'accession* - qoşulma aktı.

Deməli, bu və ya digər leksik vahid müəlliflər tərəfindən o halda hüquqi lüğətə aid edilir ki, faktın qeyd etdiyi, qanuna tabe olan xassələri qanunda irəli sürülən şərtlərə cavab versin və müvafiq olaraq, hüquq sistemində bu faktı aktuallaşdıran hüquqi anlayış olsun. Məhz buna görə də *violence* – zorakılıq kimi leksik vahidlər; *erreur* - aldanma, səhv; *vice de consentement* - iradənin pislili də bu lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətçilərin qarşısında duran əsas vəzifə qanunun bu və ya digər sözə verdiyi mənası təcrid etmək və onu tərif şəklində təqdim etmək idi.

Bu dəyərin axtarışı iki əsas iş sahəsini əhatə edirdi:

1) istifadəni öyrənmək, yəni, hüquq praktikasında faktiki istifadə olunan lüğət (qanunların mətnləri, məhkəmə təcrübəsinin dili, hüquq nəzəriyyəsinin dili);

2) bu və ya digər linqvistik faktı xüsusi məfhumları bildirən vahidlər kateqoriyasına aid etməyə imkan verən səciyyəvi xüsusiyyətləri istifadədən, təhlildən və sıralamadan təcrid etmək.

“Hüquqi Lüğət”i minimum zəruri diaxronik perspektivlə (daha doğrusu, retrospektiv) fransız hüquq terminologiyasının mövcud vəziyyəti haqqında fikir bildirir. Lüğətdə terminlərin yalnız müasir mənaları var. Hal-hazırda bir sözün bir neçə mənası olduğu halda, bu mənalar lüğətdə xronoloji ardıcılıqla, lakin hamısının hələ də aktual olması şərti ilə verilir. Diaxroniya üçün yeganə düzəliş, lüğətdə terminlərin etimologiyası ilə bağlı minimal məlumatların olmasıdır, yəni, bəzən sözdə həm morfoloji, həm də semantik dəyişiklikləri izləməyə imkan verən etimonun göstəricisidir.

Hüquq terminologiyasının hər hansı leksik sistem kimi özünəməxsus sistem daxili əlaqələri var: sinonimiya, antonimiya və s. Bu əlaqələr “Hüquq lüğəti”ndə kifayət qədər tam əksini tapıb. Məsələn :

accord (razılıq)- syn. *de convention* konvensiya, *consentement* - razılıq, *contrat* - razılıq, *pacte* - pakt, *concordat* - konkordat, *protocole* - protokol, *unanime* - yekdil, *gracieux* - ödənişsiz. Ant. *Refus* – imtina etmək, *litige*, *contestation* – mübahisə

bien fondé - yaxşı əsaslandırılmış — syn. *de légitime* - qanuni. Ant. *mal fondé* - əsassız.

Bir tərəfdən, bu lüğətə, bir qayda olaraq, mənasını sözyaradıcı komponentlərə ayırmaqla asanlıqla başa düşülən terminoloji vahidlər, habelə mənası onların mənalarından ibarət olan ifadələr, tərkib elementləri daxil edilməmişdir. Digər tərəfdən, praktikada terminlərlə qeyri-terminləri ayırd etmək çətin olduğundan, leksikoqraflar mütəxəssislərin qarşılıqlı anlaşması üçün vacib olan bütün leksik vahidləri terminoloji lüğətlərə daxil etməyə meyllidirlər. Buna görə də adətən terminoloji lüğətin termin seçiminin aşağıdakı əənəvi prinsiplərinə əsaslanaraq sırf intuitiv şəkildə qurulur: terminin faydalılığı, baş vermə tezliyi, semantik bütövlüyü və ayrılmazlığı [Герд, 1986: 4-38]. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, "Hüquq lüğəti" müasir fransız hüquq terminologiyasını aşağıdakı leksik təbəqələrin birləşməsi kimi təqdim edir:

- 1) müvafiq hüquqi şərtlər (*déclarant* - ərizəçi, *defendeur* - cavabdeh);
- 2) qeyri-hüquqi şərtlər, yəni, digər terminoloji sistemlərin bir hissəsi olan terminlər (*aconage*);
- 3) digər peşə dillərində leksik uyğunluğu olan terminlər (*cassation*- hüquqi, musiqi, hərbi);
- 4) ümumi lüğətdə leksik uyğunluğu olan terminlər (*capitation* - tutma, *chapitre* – fəsil);
- 5) ümumi elmi sözlər (*procès* - proses, *méthode* – metod, üsul);
- 6) izahlı lüğətlərin hüquqi terminlərin statusunu tanımadığı, lakin yuxarıda göstərilən səbəblərə görə hələ də hüquqi lüğətin bir hissəsi olan sözlər (*accomplir* – yerinə yetirmək, *acquéreur* - əldə etmək, *activité* – fəaliyyət göstərmə).

Beləliklə, sözün geniş mənasında yuxarıda göstərilən leksik təbəqələrin məcmuəsi kimi hüquqi terminologiya ilə müvafiq hüquqi terminləri ayırmaq lazımdır.

1.3. Fransız dilində hüquq terminlərinin struktur və morfoloji növləri

Bu işdə aparılan hüquqi terminologiyanın struktur-morfoloji təhlili sözün strukturu ilə müqayisədə sözün daxili quruluşunun spesifik xüsusiyyətlərində aşkarlanan alınma və ayrılmaz forması baxımından sözün quruluşunu öyrənməkdən ibarətdir [Смирницкий, 1956: 33-34]. Bu baxımdan dilin tərkibində ənənəvi olaraq dörd qrup leksik vahidlər fərqləndirilir: törəmə olmayan sözlər, törəmə sözlər, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri. Bu fəsildə aparılan təhlilin məqsədi terminoloji vahidlərin (hüquqi terminlərin) struktur növünün hüquqi terminologiya daxilində payını müəyyən etmək və əldə edilən məlumatları ümumi istifadə olunan lüğətin oxşar tədqiqatının nəticələri ilə müqayisə etməkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu yazıda hüquqi terminologiya müvafiq hüquqi terminlər kimi təsnif edilir, yəni, yalnız bir, xüsusi məna daşıyan terminlər (*aliénataire* - xeyrinə özgəninkiləşdirilən şəxs, *codebiteur*) və digər peşə dillərində və ya ümumi lüğətdə leksik uyğunluğu olan terminlər (*captation, chapitre*), eləcə də ümumi elmi sözlər (*procès, méthode*) və ümumi dil lüğətlərinin hüquqi terminlərin statusunu tanımadıqları, lakin, yuxarıda göstərilən səbəblərə görə hələ də hüquqi lüğətin bir hissəsi olan terminlərdir (*baccalauréat, fabrique*). Struktur və morfoloji baxımdan C. Kornunun lüğətinə daxil olan bütün lüğət tərkibi dörd əsas növ vahidə bölünür: söz birləşmələri, mürəkkəb sözlər, törəmə sözlər, törəmə olmayan sözlər. Düzünü desək, törəmə və qeyri-törəmə leksik vahidlərin nisbəti baxımından mürəkkəb sözlər də törəmə vahidlərə aid edilməlidir. Lakin mürəkkəb sözlər digər törəmə növlərdən əhəmiyyətli struktur və morfoloji fərqlərə malik olduğundan onlar ayrıca struktur tipində yerləşdirilmişdir. Lüğətə daxil olan leksik vahidlərin ümumi sayının 10%-ni söz birləşmələri təşkil edir. Bu halda, ifadələr təkcə məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli iki və ya daha çox müstəqil sözün birləşməsini deyil (*actionnariat ouvrier*), həm də müstəqil sözlərin köməkçi sözlərlə birləşməsini - Latın dilindən alınmaları (*a pari, ad valorem*) ifadə edir. Bu, terminologiyanın mühüm xüsusiyyətidir: müstəqil sözlərin

birdəşmələri, eləcə də müstəqil sözlərin funksional sözlərlə birdəşmələri lüğət girişinin baş vahidi kimi, bir qayda olaraq, yalnız terminoloji lüğətlərdə olur. Bu terminologiyanın spesifikliyi. Qeyri-ixtisaslaşdırılmış izahlı lüğətlərdə, yəni, ümumi lüğətləri, lüğət girişlərinin baş vahidləri kimi ifadələr, bir qayda olaraq, daxil edilmir. Bizim vəzifəmiz hüquq terminologiyasını ümumi lüğətlə müqayisə etmək olduğundan hüquq terminologiyasının qeyd olunan xüsusiyyəti onu ümumi lüğətdən fərqləndirən cəhətlərdən biri sayıla bilər.

Təhlil olunan lüğətə görə mürəkkəb, törəmə və törəmə olmayan sözlərin faiz nisbətinə gəlincə mürəkkəb sözlər Fransız hüquq terminologiyasındakı leksik vahidlərin ən kiçik faizini təşkil edir 4% (məsələn, *aide-mémoire* - köməkçi ölkələrdən birinin diplomatik missiyası tərəfindən şifahi danışıklardan sonra tərtib edilmiş sənəddir, Müzakirə olunan məsələnin mahiyyətinin xülasəsi, bu məsələdə iştirak edən hüquqi aspektləri və mövqeləri olan terminlərdir : *Blanc-sing*, imzalanmış boş blank, *cession-bail* - maliyyə icarəsi).

Fransız hüquq terminologiyasında qeyri-törəmə sözlərin payı 30% təşkil edir: məsələn, *adminicule* - əlavə, yan sübut; *cartel* - kartel, assosiasiya (bu termin siyasi koalisiyaları və ya müəssisələr qruplarını ifadə etmək üçün istifadə olunur). Hesab edilən qeyri-törəmə sözlərin böyük əksəriyyəti doğma fransız sözləridir. Alınma sözlərə gəlincə, onlar fransız hüquq terminologiyasında qeyri-törəmə sözlərin ümumi sayının 4,5%-ni təşkil edir. Bunların arasında təxminən yarısı latın dilindən alınan sözlərdir. (məsələn, *abusus* - mülkiyyətçinin öz mülahizəsinə əsasən əmlaka tam sərəncam vermək hüququ, *passim* - müxtəlif (çox) yerlərdə (müəllifə istinadla), *solvens* - ödəyicidir) və yarısı - ingilis dilindən (məsələn, *charter* - müəyyən bir səyahət üçün gəmi icarəyə götürmək üçün müqavilə, *commonwealth* - siyasi icma, *trust*-etibar). Bu onu göstərir ki, hazırda ingilis dilinin fransız hüquq terminologiyasına təsiri bir vaxtlar latın dilindən keçirdiyi təsirlə müqayisə oluna bilər. Vəziyyəti fransız hüquq terminologiyasındakı və ümumi lüğətdəki borclanmalarla müqayisə etsək, onda vəziyyət aşağıdakı kimidir. Fərqli inkişaf mərhələlərində fransız dili ərəb, italyan, rus və digər dillərdən alınma sözlərlə işləri

həyata keçirmişdir. Şübhəsiz ki, 19-cu əsrdən başlayaraq, xüsusilə qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar olaraq digər dillərə olduğu kimi, fransız dilinə ingilis dilinin təsiri olmuşdur. Bu təsir həm də hər iki dilin ümumi lüğətə malik olması ilə izah olunur. Axı fransız dili vasitəsi ilə ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən latın sözləri hesabına formalaşmışdır. 11-ci əsrdə lüğətlərin formalaşması zamanı, Normandiya hersoqu və İngiltərə kralı Uilyamın hakimiyyəti dövründən (1066) başlayaraq, ingilis dili fransız dilinin güclü təsiri altına düşdü. Uzun müddət İngiltərə praktiki olaraq ikidilli ölkə olaraq qaldı. Ona görə də təəccüblü deyil ki, bu mərhələdə fransız dilində həm Amerika, həm də Britaniya mənşəli çoxlu sayda ingilisləşmə mövcuddur [Лопатникова, 2002: 47].

Fransız hüquq terminologiyasını alınma sözlər baxımından ümumi lüğətlə müqayisə edərək, aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik. Fransız hüquqi terminologiyasında anqlisizmlərin sayı təxminən latınizmlərin sayına bərabərdir (fransız dilinin latın dilinə əsaslandığını nəzərə alsaq, bu halda latınizmlər fransız dilinə nə qrammatik, nə də morfoloji cəhətdən assimilyasiya olunmayan sözlər deməkdir), ümumi istifadədə isə, alınmaların böyük əksəriyyəti anqlisizimdir [Лопатникова, 2002: 47]. Anqlisizmlər ümumi dildə alınmaların ümumi sayının 25%-ni, Latınizmlər isə - 10% təşkil edir, baxmayaraq ki, fransız hüquq terminologiyasında və ümumi dildə alınma və doğma sözlərin nisbəti praktiki olaraq eynidir: müvafiq olaraq 4,5% - 95,5% və 4,8% - 95,2%. Fransız hüquq terminologiyasının qeyri-törəmə, yerli və alınma sözlərin nisbəti, eləcə də alınmalar arasında anqlisizim və latınizm nisbəti aşağıda göstərilmişdir:

Anqlisizim :48%

Latınizm :52%

Qeyri-törəmə : 95,5%

Törəmə :4,5%

Fransız hüquq terminologiyasında törəmə və qeyri-törəmə vasitələrin nisbətini müqayisə etsək, törəmə vasitələrin payı təxminən iki dəfə böyükdür və 66% təşkil edir (məsələn, *exonération* - hər hansı öhdəliklərdən, tapşırıqlardan, borclardan və s.

azad, *métayage* - paylı əkinçilik, *précipitaire* - bölünməzdən əvvəl müəyyən bir əmlak payı almaq üçün üstünlük hüququna aid olan). Təhlillərin nəticələrinin göstərdiyi kimi, törəmə sözlər fransız hüquq terminologiyasının böyük hissəsini təşkil edir. Bu fakt bir daha onu göstərir ki, fransız hüquq terminologiyası fransız lüğətinin üzvi hissəsidir, çünki törəmə sözlər ümumi istifadə edilən fransız dilinin leksik vahidləri arasında çoxluq təşkil edir.

Müqayisə üçün fransız dilinin ümumi lüğətindəki mürəkkəb, törəmə və törəmə olmayan sözlərin faizini təqdim edirik. Mürəkkəb sözlər 3%, törəmələr - 75%, törəmə olmayanlar - 22% təşkil edir [Раевская, 1996: 199, 208]:

	Ümumi lüğət	Hüquq terminologiyası
Çətin sözlər	3%	4%
Törəmə sözlər	75%	66%
Törəmə olmayan sözlər	22%	30%

Bu cədvəldən göründüyü kimi, ümumi lüğətdə mürəkkəb, törəmə və qeyri-törəmə sözlərin faiz paylanması, ümumiyyətlə, fransız hüquq terminlərinin oxşar faiz paylanmasına uyğundur. Bu halda müşahidə etdiyimiz yeganə fərq fransız hüquq terminologiyasının vahidləri arasında törəmə olmayan sözlərin daha çox olmasıdır. İndi fransız ümumi lüğətinin və hüquqi terminologiyanın nitq hissələrinə görə faiz paylanmasını müqayisə edək:

	Ümumi lüğət	Hüquqi Terminologiya
İsim	64%	75%
Fel	13%	4%
Əvəzlilik	21%	21%
Zərf	2%	—

Cədvəldən görünür ki, hüquqi terminologiyada isimlərin nisbəti (75%) ümumi lüğətdəki isimlərin nisbətindən (64%) xeyli yüksəkdir. Bu fakt ümumən nominativ xarakter daşıyan terminologiyanın spesifikliyi ilə izah olunur. Bunu hüquqi terminologiyada (4%) və ümumi lüğətdə (13%) felin nisbətindəki fərq də təsdiq edir. Bir fel üzərində ismin üstünlük təşkil etməsi hüquqi terminologiyanın daha çox nominativliyini göstərir. Sifətin faizlərinə gəlincə, onlar hüquqi terminologiyada və ümumi lüğətdə tamamilə üst-üstə düşür - 21% təşkil edir. Fransız dilində hüquqi terminlər sistemində sifətlər mühüm rol oynayır. Hər hansı bir ümumi anlayışın hər bir növü üçün xüsusi bir termin olmadığı hallarda (məsələn, tribunal - tribunal militaire, tribunal superieur, tribunal municipal) ümumi-növ münasibətlərinin dizaynı üçün hüquqi terminologiyada zəruridirlər. Hüquq terminologiyasında zərflər praktiki olaraq təmsil olunmur. Deməli, nəzərdən keçirilən üç parametrdən - struktur tiplərin nisbəti, nitq hissələrinin və alınmaların nisbəti - aydın olur ki, fransız hüquq terminologiyası ümumi istifadə olunan lüğətlə müqayisədə həm oxşarlıqlar, həm də uyğunsuzluqlar aşkar edir.

1.4. Fransız dilində törəmə hüquq terminlərinin əmələgəlmə xüsusiyyətləri

Fransız hüquq terminologiyasının əsas hissəsini törəmə sözlər təşkil etdiyi üçün törəmə hüquq terminlərinin söz əmələgətirmə strukturunun xüsusiyyətlərini ayrıca nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun görünür. Belə bir təhlilə keçməzdən əvvəl söz əmələ gəlməsinin əsas yollarını sadalayırıq. Söz əmələgəlməsinin əsas yollarına adətən aşağıdakılar daxildir:

- 1) şəkilçi: *résolutoire* – həll, *subrogation* - subroqasiya;
- 2) prefiks: *codefender* – kod müdafiəçi, *protuteur* – gözətçi;
- 3) fond (əlaqəli fondlar əsasında): *alcootest* - alkoltester, *régicide* - suiqəsd;
- 4) əsas və mürəkkəbləşdirmə (sərbəst əsaslar əsasında): *location- attribution* – yer atributu, *porte-fort* – təhlükəsizlik qapısı;
- 5) çevrilmə (düzgün törəmə): *recelé* – gizlədilmiş (n), *stipulant* - şərt qoyan(n);

6) abbreviatura: OREAM (organismes d'études d'aménagement d'aires métropolitaines - böyük əyalət mərkəzlərinin ərazilərinin abadlaşdırılması ilə məşğul olan təşkilatlar), SICOVAM (société interprofessionnelle pour la compensation de valeurs mobilières - qiymətli kağızların təqdim edən şəxsə verilə biləcəyi, lakin yalnız onun tərkib hissəsi olan təşkilatlar (banklar, maliyyə təşkilatları) tərəfindən həyata keçirilə bilən kommersiya müəssisəsi strukturuna malik olan peşəkarlararası təşkilatdır, eyni zamanda, ana şirkətin tərkibindəki bu qurumların hər biri cari hesaba malikdir ki, burada sözügedən qiymətli kağızlar öz fərdiliyini itirir.

Hər bir söz əmələ gətirmə üsulu daxilində öz növbəsində ayrıca sözəmələgətirmə modelləri ilə fərqləndirilir. "Törəmə model həm törəmənin tərkib hissələrinin xarakterini, həm də onların düzülmə sırasını nəzərə alan söz yaradıcılığı sırası üçün onun təşkilinin vahid sxemidir, yəni, törəmə model eyni tipli ən ümumi formuldur, yəni formasiyalar, onların struktur və semantik analoqudur" [Кубрякова, 1965: 35, Янко-Триницкая, 1963: 85]. Sözyaradıcı model adətən nitq hissəsi simvolu və müvafiq sözyaradıcı affiks kimi təsvir olunur, məsələn: N + -ier, re- + V, in- + Adj və s.

Dissertasiya işində götürülmüş alınma hüquq terminlərinin söz yaradıcılığı təhlili fransız dilinin ümumi lüğətinin müvafiq təhlili və müqayisəsi ilə tamamlanır, çünki bu tədqiqatın məqsədi hüquqi terminologiyanın müasir fransız dili sisteminin hüquq terminologiyasında yerini müəyyən etməkdir. Bu təhlil zamanı məlum olub ki, Fransa hüququnun törəmə terminlərinin böyük əksəriyyəti - 71,7% şəkilçinin köməyi ilə əmələ gəlir, ən məhsuldar sözyaradıcı modellər isə aşağıdakılardır:

1)V (verb+tion: 24% (*falsification, incarceration, préméditation*). Bu vəziyyətdə yaradıcı əsas kimi, bir qayda olaraq, keçid felləri hərəkət edir. Bu modelə görə formalaşan sözlərin böyük əksəriyyəti söz yaradıcılığı kateqoriyasına aiddir.

Sözyaratma modelinin məhsuldarlığı bu halda modelin genişləndirilmiş silsilələr yaratmaq qabiliyyətini əks etdirən kəmiyyət göstəricisi kimi başa düşülür [Raevskeya, 1996: 53]. Model o zaman məhsuldar olur ki, onun modelinə uyğun olaraq dildə onlarla, hətta yüzlərlə törəmə yaradılsın [Кубряковой, 1965: 21]. Söhbət

transpozisiya törəməsindən - hərəkətin adının formalaşmasından gedir. Transpozisiya törəməsi dedikdə sözün nitqin bir hissəsindən digərinə affiksasiya və ya konversiya yolu ilə tərcüməsi başa düşülür [ЛЭС, 1990: 519]. Söz əmələ gəlməsi ilə bağlı “transpozisiya” anlayışı elmi istifadəyə S. Balli tərəfindən daxil edilmişdir. O, funksional transpozisiyanı yəni, semantik eynilik ilə qrammatik əvəzetmə (*système planétaire, période glaciaire*) və məna dəyişikliyinə səbəb olan (*froid* - buzlaq) semantik transpozisiyanı yaratdı [Балли 1955, 130]. Bu ziddiyyət kateqoriyalararası söz əmələ gəlməsi mexanizmlərinin heterojenliyini əks etdirir. Sözyaratma transpozisiyasının köməyi ilə şəkilçi isimlər - hərəkətin adları (*abattage, condamnation, congédiement*) və xüsusiyyət adları (*constitutionnalité, connexité*) əmələ gəlir. Sözyaratma transpozisiyası ilə yaranan vahidin leksik mənası dəyişməz qalır və onun kateqoriyalı mənası (proses və ya atribut) özünü formalaşdıran elementin - şəkilçinin mənasına keçir, yəni, törəmə mənaya çevrilir. Transpozisiyanın başqa bir növü - konversiya - xüsusi sözqurma elementləri ilə qeyd olunmur (*aboutissants* - nəticələr, *appellant* - şikayətçi).

2) V+ement: 10,3% (*nolissement* - kirayə, icarə; *virement, empoisonnement*). Burada həm mücərrəd, həm də konkret mənalı keçid felləri də yaradıcı əsas kimi çıxış edir. Bu modelə görə yaranan sözlər də əsasən “hərəkət”, “proses” söz yaradıcılıq kateqoriyasına aiddir. Beləliklə, yaradılan sözün, felin kateqorik mənası törəməyə keçir. Burada biz yenə də söz əmələ gətirmə transpozisiya hadisəsi ilə qarşılaşırıq.

-ement şəkilçisi -tion şəkilçisi ilə sinonimdir, lakin məhsuldarlıq baxımından ondan xeyli geridir.

3) Adj(adjective) +ité: 9% (*cessibilité, nullité*). Bu zaman yaradılan mücərrəd mənalı nisbi sifətlər əsas rolu oynayır, onların mühüm hissəsi -able / -ible şəkilçisi olan fellərdən düzəlib passivlik və modallıq mənası daşıyır (*cessibilité* - *cessible, inopposabilité* - *inopposable, insolvabilité* - *insolvable*). Bu model üzrə formalaşan sözlər böyük əksəriyyətlə “hüquq obyektinin və ya subyektinin keyfiyyəti, əlaməti” kateqoriyasına aiddir. Söhbət transpozisiyalı törəmə - əlamətin adının

formalaşmasından gedir. -"ité" şəkilçisi müasir fransız dilində həm köçürmə şəkilçiləri, həm də sifət söz əmələ gəlməsində iştirak edən bütün şəkilçilər arasında ən məhsuldardır [Раевская 1996, 158]. -ité şəkilçisinin bu məhsuldarlığını izah edən amillərdən biri oxşar transpozisiya nümunəsi və fransız şəkilçisi ilə etimologiyayı paylaşan məhsuldar -ity şəkilçisi ilə ingilis dilinin təsiridir.

4) N (nom) +aire: 5,5% (*héréditaire, propriétaire*). Bu modelin istehsal əsasını bu və ya digər maddi və ya qeyri-maddi əmlakı, habelə hərəkəti adlandıran konkret və mücərrəd isimlər təşkil edir. Bu modelə görə formalaşan, demək olar ki, bütün isimlər şəxsin - bu və ya digər maddi və ya qeyri-maddi əmlakın sahibinin söz yaradıcılığı kateqoriyasına aiddir.

5) V+əgər: 5,14% (*exécutif, prorogatif, justificatif*) Keçidli fellər bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir. Bu modelə görə düzələn sifətlər atributun ümumi kateqorik mənasına malikdir ki, bu da əmələ gətirən felin fəaliyyət kimi xüsusiyyətini əks etdirir. Hüquq terminologiyasında belə mənaya malik sifətlər üstünlük təşkil edir.

6) V+eur: 4,7% (*inspecteur, loueur, plaideur*) Keçidli fellər də bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir və bu modelə uyğun əmələ gələn isimlər “şəxs, hərəkət subyekti” törəmə mənasını daşıyır. Eyni zamanda, şəxsin adı, bir qayda olaraq, keçidli fellərdən isim düzəldikdə baş verən fəaliyyət növünə görə dəqiq verilir. Hüquq terminologiyasında bu modelə uyğun olaraq söz yaradıcılığında iştirak edən bütün fellər xüsusi məna daşıyan feillərdir və Fransa hüquq sisteminə xas olan hərəkət və prosesləri bildirir. Eyni zamanda, demək olar ki, bu modelə görə formalaşan bütün isimlər hərəkətin subyektini bildirir. Bu modelə görə yaradılmış isimlərə daimi və təsadüfi faktor deyilir [Гак 1977, 71], yəni, bu və ya digər fəaliyyət növü ilə peşəkarcasına (*percepteur, scrutateur*) və ya zaman-zaman şəraitə görə (*défendeur, prêteur*) məşğul olan şəxsi bildirir. Bir qayda olaraq, isimlər bu modelə uyğun formalaşır - 84,5%, baxmayaraq ki, bəzən, daha tez-tez, -eur şəkilçisi substantiv-sifət şəkilçisi kimi çıxış edir (*collaborateur, détenteur, modérateur*) - 13,5% və sırf sifət istifadəsi dildə çox nadirdir (*départiteur* - (hakim) səs

bərabərliyini aradan qaldırmaq üçün məhkəməyə daxil edilir, *préempteur* - ilk imtina hüququndan istifadə edir) - 2%. Ümumi dildə -eur şəkilçisi də ən çox substantiv (*vendeur*) rolunu oynayır - 71%, daha az - həm isim, həm də sifət (*flatteur*) funksiyalarını yerinə yetirən sözlərin formalaşmasında iştirak edir - 27% və çox nadir hallarda sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edir (*butineur*) - 2% [Раевская 1996, 190].

7) V+age: 4% (*dopage, louage, pillage*). Keçidli fellər də bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər “proses, hərəkət” törəmə mənasına malikdir və transpozisiya törəməni bildirir.

8) N+el: 2,8% (*intentionnel, juridictionnel*). Bu modelin yaradıcı əsasını həm mücərrəd, həm də müxtəlif törəmə mənalara malik konkret isimlər təşkil edir.

9) V + oire: 3,1% (*eksoneratoire, restitutoire*). Aktiv səsli keçid felləri də bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir. Bu modelə görə düzələn sifətlər törəmə mənası yaradan fəlin hərəkətini əks etdirən -ifli sifətlərdən fərqli olaraq “V-yə aid” törəmə mənə daşıyır.

Fransız hüquq terminologiyasının vahidləri arasında **ikinci** ən məhsuldar söz əmələ gətirmə yolu konversiyadır - *appellant, recel, saisie*. Konversiya söz əmələ gətirmə üsuludur ki, burada alınma söz ilkin sözün kökünü saxlayır, lakin ondan qrammatik sinfinə, yəni, nitq hissəsinə görə fərqlənir. Konversiyanın köməyi ilə törəmə terminlərin 14,7%-i formalaşmışdır. Terminlərin 81%-ni təşkil edən ən məhsuldar çevrilmə modeli V-->N modelidir.

Konversiya ilə əmələ gələn törəmələr üç alt qrupa bölünür:

1) feldən düzələn isimlər: *désaveu* - inkar, təkzib, *pourvoi* - müraciət, *rejet* - rədd - 47%.

2) keçmiş zaman şəkilçisindən düzələn isimlər: *commis, dédit* - öhdəlikdən imtina, cərimə, təminat, *prononcé* - elan (qərar, hökm) -33%;

3) indiki zaman şəkilçisindən düzələn isimlər: *cédant* - özgəninkiləşdirən, *mandant* - səlahiyyət verən, müvəkkil - 20%.

Burada aktiv səsin keçid felləri də yaradıcı əsas kimi çıxış edir. Bu modelə görə formalaşan sözlər demək olar ki, Fransa hüququnun bütün reallıqlarını təmsil edir. Bunlar həm hüquqi münasibətlərin subyektləri ola bilər, məsələn, *cédant, stipulant*, həm də hüquqi münasibətlərin obyektləri, məsələn, *aboutissants, traité*, eləcə də proses adları, məsələn, *débit, prononcé*. Çevrilmənin köməyi ilə formalaşan terminlərin 12 %-i Adj-»N (*contentieux, équivoque, insident*) söz əmələ gətirmə modelinin payına düşür; 5%-i N -»V - söz əmələ gətirmə modelinin payına düşür (*actionner* - məhkəməyə vermək, işə başlamaq, *arrérerager* - ödənişləri gecikdirmək, borclanmaq, *commercer* - ticarət etmək).

Fransız hüquqi terminləri arasında **üçüncü** ən çox yayılmış söz əmələ gətirmə yolu prefiksidir - 7,4%. Ən məhsuldar söz qurma modelləri:

1) co+N: prefiksli sifətlərin ümumi sayının 14%-ni təşkil edir (*coassurance, codébiteur*). Bu modelin yaradıcı əsasını həm mücərrəd, həm də hərəkəti və ya şəxsi bildirən konkret isimlər təşkil edir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər “birgə hərəkət” və ya “müəyyən hüquqi vəziyyətdə oxşar mövqe tutan şəxs” törəmə mənasına malikdir.

2) In+ADJ: 14% təşkil edir. (*incorporel* - qeyri-cismi (məsələn, əmlak haqqında), *inactiv*). Bu modelin yaradıcı əsasını həm törəmə, həm də belə sifətlərin əksəriyyəti (58,4%) ola bilən nisbi sifətlər: *inaliénable* - ayrılmaz, *inaccessible*, *inéligible*, və törəmə olmayanlar təşkil edir (41,6%): *inactif, inapte, indéterminé*. Bu modelə görə antonimlər sifətlər sinfində əmələ gəlir.

3) sous+N: 9,4% (*sous-prefecture, sous-traitance* - subpodrat). Bu modelin yaradıcı əsasını həm mücərrəd, həm də hərəkət, proses mənalı, həm də lokal məna və şəxs mənalı konkret isimlər təşkil edir. Bu modelə görə əmələ gələn törəmə isimlər isimlər yaratmaqla təyin olunan qurumların bölmələrini bildirir (*sous-entreprise, sous-prefecture, sous-quartier* - şirkətin müdafiə sahəsi, şirkətin mühafizə zolağı), aşağı rütbəli şəxslər (*sous-agent, sous-prefet, sous-traitant*), daha kiçik miqyaslı hərəkətlər və ya isim əmələ gətirməklə işarələnən hərəkətlərin tərkib hissəsi olan isimlər (*sous-assurance, sous-location*).

4) non + N: 6,1% (*non-assistance, non-concurrence (clause de)* - işçinin keçmiş işəgötürənə zərər verə biləcək peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmasını qadağan edən əmək müqaviləsi müddəası, *non-cumul (des peines)* - cəzasız cəza). “Hərəkət”, “proses”, “hər hansı bir hərəkətin və ya sənədin mülkiyyəti” mənasını daşıyan mücərrəd isimlər bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir. Bu modelə görə isimlər sinfində antonimlər əmələ gəlir.

5) contre + N: 5,5% (*contre-assurance* - əlavə sığorta, *contre-denunciation* - iddiaçının həbs edilmiş əmlakın sahibinə bildirişi, *contre-lettre* - əsas sənədin məzmununu dəyişdirən və ya ləğv edən məxfi sənəd). “Hərəkət”, “proses”, “hüquqi sənəd” mənasını daşıyan həm abstrakt, həm də konkret isimlər bu modelin yaradıcı əsası kimi çıxış edir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər əlavə hərəkət (*contre-assurance*), sığorta hərəkəti (*contre-seing* - imza ilə möhürlənmiş əks imza, ikinci imza), eləcə də ləğvedici hərəkət və ya sənəd ilə işarələnən məna daşıyır (*contre-lettre, contre-passation* - silmə, ləğv etmə, geri yazma).

Məhsuldarlıqda **dördüncü** yeri əlavələr tutur, yəni, mürəkkəb sözlərin yaranması - 4% (*acquit-à-caution* - rüsumla ödənilməmiş idxal mallarının şərti buraxılmasına icazə, *cession-girov* - daşınmaz əmlakın sonradan alıcıdan icarəyə verilməsi ilə satışı, *haut-commissaire* - ali komissar). Ən məhsuldar söz qurma modelləri:

1) N + N: 42% (*capital-risque* - risk, vençur kapitalı, *crédientier* - icarə kreditörü, *cession-girov*). Burada “hərəkət”, “şəxs”, “obyekt” mənalı həm konkret, həm də mücərrəd isimlər yarana bilər.

2) Adj+N: 28% (*haut-commissaire, nue-propriété* - istifadə hüququ olmayan mülkiyyət). Bu modelin yaradan əsasları keyfiyyət sifətləri ilə yanaşı, şəxs mənasında olan isimlərdir. Bu modelə görə formalaşan isimlərin böyük əksəriyyəti həm də şəxsi - hüquq subyektini (*haut-commissaire*) təyin edir, isimlərin kiçik bir hissəsi "mövzu" törəmə kateqoriyasına aiddir (*blanc-seing* - imzalı boş forma).

3) N + prép. + N: 7% (*acquit-à-caution* - idxal olunan məhsulu satış nöqtəsinə qədər müşayiət edən sertifikat, *mont-de-piété* - lombard, *pas-de-porte* - icarə haqqı

otaq). Subyekt (*main-d'oeuvre*), fəaliyyət (*pas-de-porte*) mənalərini daşıyan xüsusi isimlər bu modelin yaradıcı əsasları kimi çıxış edir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər yer və obyektiv məna daşıyır.

4) V+N: 5% (*cessez-le-feu*, *prête-nom* - fiqur başlığı). Bu modelin yaradan əsasları keçidli fellər və mücərrəd və konkret isimlərdir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər şəxs (*prête-nom*), obyekt (*porte-feuille*) və hərəkət (*cessez-le-feu*) mənalərinə malikdir.

5) N + Adj: 5% (*mainlevée* - ləğv, geri götürmə, *mainmorte* - öz əmlakına dair sərəncam vermək hüququndan məhrum edilməsi ilə bağlı təhkimçilik; vərəsəlik öhdəliyi). Bu modelin yaradan əsasları mücərrəd və konkret isimlər və nisbi sifətlərdir. Bu modelə görə əmələ gələn isimlər hərəkət (*mainlevée*), hal (*mainmorte* - təhkimçilik) mənalərinə malikdir. Bu modelə görə əmələ gələn terminlərlə Adj+N modelinə görə formalaşan terminləri müqayisə etsək, onda aşağıdakı maraqlı faktlar ortaya çıxır:

Adj+N modelinə görə formalaşan terminlər (28%) N+ Adj modelinə görə (5%) əmələ gələn terminlərdən qat-qat çoxdur. Baxmayaraq ki, fransız sintaksisinin qaydalarına görə, bir neçə istisna olmaqla, isimlər sifətlərdən əvvəl gəlir. Birinci halda keyfiyyət sifətlərindən, ikincisində isə nisbi sifətlərdən istifadə olunur. İkinci halda (hərəkət, vəziyyət, obyekt) birinci haldan (hüquq subyekt) sözyaratma mənalərinin dairəsi xeyli genişdir. Fransız hüquq terminologiyasında ən kiçik pay parasintez və abbreviatura kimi söz yaratma üsullarına düşür - 0,5% (*endosser* – təsdiq etmək, *enchérir* – təklif etmək, *accréditer* – akkreditasiya etmək) (SICAV - *Société d'investissement à capital variable* – Açıq Səhmdar Cəmiyyəti) - ümumi investisiya etimadı fondu, OREAM (*Organismes d'études d'aménagement d'aires métropolitaines* - Metropolitenlərin inkişafını öyrənən təşkilatlar)).

Fransız hüquq terminologiyasının söz yaradıcılıq strukturunun tədqiqi zamanı əldə edilən məlumatları ümumi fransız lüğətinin oxşar tədqiqinin nəticələri ilə müqayisə etsək, aşağıdakıları görürük:

Söz əmələgətirmə üsulları	Hüquq Terminologiyası	Ümumi lüğət
Şəkilçi	72%	46%
Çevrilmə	15%	33%
Ön şəkilşi	8%	14%
Parasintez	1%	4%
Əlavə	4%	3%

Deməli, görürük ki, yuxarıda sadalananlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fransız hüquq terminologiyasında, eləcə də ümumi dildə sözlərin böyük əksəriyyəti şəkilçinin köməyi ilə əmələ gəlir. Lakin ümumi dildə şəkilçinin köməyi ilə yaranan sözlərin nisbəti hüquq terminologiyasına nisbətən təxminən 20% azdır. Bu onunla izah olunur ki, peşəkar dillərdə fellərin payına görə isimlərin payı daha yüksəkdir [Ментрун, 1983: 306 - 307] və əslində əsas törəmə isimlərin əmələ gəlmə yolu şəkilçidir [Равская, 1996: 99]. Məhz buna görə də tədqiqatımız üçün material olan hüquq lüğətində şəkilçinin köməyi ilə yaranan sözlərin faizi ümumi dil lüğətinə nisbətən nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəkdir.

Ümumi lüğətdə isimlər də üstünlük təşkil edir, lakin hüquqi terminologiyada onların payı xeyli artır. Bu arada sifətlərin payı hər iki halda praktiki olaraq eynidir. Cədvəldən görünür ki, isimlərin üstünlüyü əsasən fellərin nisbətinin azalması hesabına əldə edilir ki, bu da öz növbəsində ümumi lüğətlə müqayisədə hüquqi terminologiya lüğətinin daha nominativ xarakter daşdığını göstərir.

II. FƏSİL. “Le Monde” qəzetində dərc olunan materiallarda Dağlıq Qarabağ probleminin təhlili

2.1. 1990-2020-ci illərdə Dağlıq Qarabağ problemi

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə 1990-2020-ci illər Dağlıq Qarabağ məsələsinə və “Le Monde” qəzetində bu məsələyə aid dərc olunan məqalələrə həsr olunmuşdur.

Bu fəslin birinci hissəsində bütün dünyanın marağına səbəb olan və illərdir diqqət mərkəzində olan Dağlıq Qarabağ məsələsi haqqında nəzəri KİV materialları əsasında məlumatlar yer almışdır. İkinci praktiki hissəsi isə “Le Monde” qəzetində Qarabağ məsələsi haqqında dərc olunmuş məqalələrdə yer alan hüquqi terminlərin tərcümə olunmasında yarana biləcək problemlərdən bəhs edilir.

Nazim Mustafa,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Prezident Kitabxanasının şöbə müdiri

Hər bir xalq tarixi keçmişinin ağırlı-acılı və eyni zamanda, sevincli-fərəhli illərinin hesabatını aparır. Bu hesabat tarixdən dərs almaq və keçmişdə buraxılan səhvlərdən nəticə çıxarmaq üçün lazımdır. Bu gün Azərbaycan da tarixin hesabatını verir. Zamanın sevincli, qürurlu günlərini yaşayırıq. Ancaq son 220 ilin ağırlı-acılı illərini unutsaq tariximiz təkrarlanacaq. Qısaca olsa da, son 220 ilin xronikasına nəzər yetirsək indiyədək nələri itirdiyimizi xatırlayar, nələri qaytarmağın vacibliyini dərk edərik. Son 200 illik ağırlı-acılı tariximizi 7 mərhələyə bölmək olar. 2020-ci il isə yeni tariximizin yeni mərhələsidir: – Qalib mərhələsi! I mərhələ. Bu mərhələni ermənilər üçün “yeni vətən” yaradılması mərhələsi adlandırmaq olar. Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmsədil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsindən başlamışdır. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şörəyel sultanı Budaqla knyaz Sisianov Gəncədə Şörəyelin əbədi olaraq Rusiyanın tabeliyinə keçməsi haqqında sənəd

imzalamışlar. Məhz bundan sonra həmin ərazidə yaşayan türklərin qaçqınlıq dövrü başlanmışdır. 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında imzalanan Gülistan müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatılmışdır. 1827-ci il iyunun 26-da rus qoşunları Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 20-də Sərdarabad qalasını, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını ələ keçirdilər. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən sonuncu Şimali Azərbaycan xanlıqları İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Martın 20-də I Nikolay “Erməni vilayəti”nin yaradılması haqqında fərman imzaladı. 1829-1832-ci illərdə “Erməni vilayəti”ndə keçirilən kameral siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdür. Rusiya-İran (1826-1828), Rusiya-Türkiyə (1828- 1829) müharibələri nəticəsində 359 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi qırılmış, qalanları isə qaçqın düşmüşdülər. Həmin dövrdə “Erməni vilayəti”ndə mövcud olan 1111 yaşayış məntəqəsindən cəmi 62 kənddə (erməni kilsələrinin ətrafında) ermənilər yaşadılar. İrandan köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 119 kəndində, Naxçıvan xanlığının 72 kəndində, Türkiyədən köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 128 kəndində, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdilər. Ermənilər, İran ərazisindən ermənilərin köçürülüb gətirilməsinə rəhbərlik edən rus ordusunun erməni əsilli polkovniki Lararevin yazdığı kimi, özlərinə Azərbaycan torpaqlarında “yeni vətən” əldə edirdilər. Nəticədə 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürülüb yerləşdirilmişdi. II mərhələ. Bunu “səssiz soyqırımı” mərhələsi də adlandırmaq olar. XIX əsrin 90-cı illərində Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 300 minə yaxın erməni Qafqaza köçüb gəlmiş, region qan çanağına dönmüşdü. “Daşnaksütyun” və “Hnçak” partiyaları XX əsrin ilk illərində öz proqramlarında dəyişiklik edərək, fəaliyyətlərinin əğırlıq mərkəzini Türkiyə ərazisindən Cənubi Qafqaza keçirmişdilər. Çar Rusiyasının hakim dairələrinin ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən ermənilər Cənubi Qafqazda yeni erməni dövlətinin əsasını qoymaq üçün 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlıların yaşadıkları

ərazilərdə silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Cənubi Qafqazda 286 kənd viran edilmiş və 8 şəhər dağıntılara məruz qalmışdır. Hesablamalarımıza görə, dağıdılan kənd və şəhərlərin təqribən 200-ü azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Həmin illərdə ermənilərin yeni ərazilər əldə etmək niyyətlərini silahlı müdaxilə yolu ilə həyata keçirmələri nəticəsində Cənubi Qafqazın 14 qəzasında 1,3 milyon nəfər bir-birinə düşmən kəsilərək iki cəbhəyə bölünmüşdü. 15 mindən artıq ailə (təqribən 100 min nəfər) ev-eşiyindən didərgin düşmüşdür. İnsan tələfatı 10 min nəfərdən artıq olmuşdur. Dağıntılara məruz qoyulan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qismi həmin vaxtdan etibarən xarabalığa çevrilmişdir. Sırf ermənilərdən ibarət anklavlar məhz o zaman yaranmışdı. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlar XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların məruz qoyulduqları soyqırımı və deportasiyalar silsiləsinin bir mərhələsidir. Bu qırğınlar ermənilərin Cənubi Qafqazda özlərinə dövlət qurmaq üçün yeni torpaqlar əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi və ilk mərhələsi hesab edilir.

III mərhələ. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri və o dövrdə “milli qırğınlar” kimi tarixə düşən cinayətləri soyqırımı kimi xarakterizə edilir. Çünki həmin qırğınlar müstəqil Ermənistan dövlətinin yeritdiyi işğalçılıq və etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsi idi. Rusiyada 1917-ci il noyabr çevrilişindən sonra rus qoşunlarının tərkibində Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri əllərində silah Cənubi Qafqaza qayıdılar. Üstəlik, ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları Şərqi Anadolu ərazilərindən həmin dövrdə 260 minə yaxın erməni qaçqını da Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdı. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçmiədzin qəzasında 84, NovoBəyazid

qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırımına məruz qoymuşdu. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən ermənilərin məqsədi İrəvan quberniyası ərazisində “türksüz Ermənistan” dövləti yaratmaqdan ibarət idi. 1918-ci ilin mart ayından etibarən Bakı Kommunasının daşnak-bolşevik silahlı qüvvələri tərəfindən əksinqilabçılarla mübarizə pərdəsi altında Bakı quberniyasının azərbaycanlılardan təmizlənməsi planı gerçəkləşdirilmişdi. Mart-aprel-may aylarında Bakıda Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 50 mindən artıq soydaşımız ən vəhşi üsullarla qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmişdi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilmişdir. Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Ermənistan arasında Batumda sülh və dostluq haqqında imzalanan müqaviləyə əsasən, Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kvadratmetr, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdü, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə, Basarkeçər bölgəsi istisna olmaqla Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördə biri, Aleksandropol qəzasının dördə biri daxil idi. Batum müqaviləsinin imzalanmasından sonra İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiyindən didərgin düşən müsəlman qaçqınlar tədricən öz yer-yurdlarına qayıtmağa başlamışdılar. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən, türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qəret-qırğınlarının ikinci mərhələsi başlanmışdır. Ermənistan hökuməti Zəngəzuru azərbaycanlılardan tamamilə təmizləməklə, Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq, daha sonra da Qarabağı və Naxçıvanı ələ keçirməklə daşnak parlamentinin 28 may 1919-cu il tarixli “Birləşmiş Ermənistan” yaradılması haqqında qərarını reallaşdırmaq niyyətində idi. 1918-1920-cu illərdə

Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzur qəzasında 217 kənd bütövlüklə dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Təkcə İrəvan quberniyasında 300-dən artıq, Qars vilayətində isə 100-ə yaxın kənd dağıdılmış, əhalisi soyqırımına məruz qoyulmuşdur. Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xarabalığa çevrilmişdir. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlı qeydə alındığı halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra, 1918-ci ilin mart hadisələrinin tədqiqi məqsədi ilə Nazirlər Şurası iyulun 15-də bu faciənin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Ümummilli Matəm Günü kimi qeyd edildi. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı prosesinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Yalnız 80 ildən sonra, ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərman imzalamış və bütün soyqırımı faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir. IV mərhələ. Tarixə azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası kimi yazılsa da, əslində, bu, sözün həqiqi mənasında, sürgün idi. Sovet Ermənistanında 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlı repressiyaya məruz qoyulmuş, onların xeyli hissəsi Qazaxıstana və Orta Asiyaya sürgün edilmişdi. Bu aksiya icra edilən zaman heç bir müqavimətə rast gəlməyən Ermənistan rəhbərləri 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində daha bir aksiyanın – azərbaycanlıların deportasiyası aksiyasının həyata keçirilməsinə nail

oldular. İkinci dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası irəli sürmüşdü. Ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ. Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin SSRİ-nin Türkiyədən qoparmaq istədiyi əraziləri məskunlaşdırmaq problemi qarşıya çıxmışdı. Bu məsələni xaricdən Ermənistan ərazisinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi yolu ilə həll etmək istəyirdilər. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci il tarixdə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul etdi. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. 1945- ci ilin sonu, 1946-cı ilin əvvəlində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov xaricdən ermənilərin kütləvi repatriasiyasını əsas götürərək, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini Moskva qarşısında qaldırmışdı. Mircəfər Bağirov ermənilərin bu iddiasına cavab olaraq Moskvaya bildirmişdi ki, o, Şuşa istisna olmaqla, Arutyunovun tələbi ilə o şərtlə razıdır ki, Ermənistanın Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi ciddiləşmişdi. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülmüşdü. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu qərarın icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondakı 200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən və İrəvan şəhərindən təqribən 100 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi-

etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir. SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə fürsət verdi ki, İrəvan şəhəri ətrafında və Ermənistanın İran və Türkiyə ilə sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətini yer-yurdlarından deportasiya etmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. V mərhələ. Bu mərhələni Ermənistandan azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinin başa çatdırılması adlandırmaq olar. Ermənistanda antitürk, antimüsəlman təbliğatı 60-cı illərin ortalarında yenidən var gücü ilə işə salınmışdı. Uydurma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi erməni şovinizmini daha da qızıışdırmışdı. Mixail Qorbaçovun 1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi seçildəndən sonra Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddaratını təyin etməsi pərdəsi altında Azərbaycana qarşı anneksiya planı işlənib hazırlanmışdı. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmə məqsədilə Azərbaycana qarşı anneksiya planının həyata keçirilməsinə maneçilik törədə biləcək yeganə şəxs – Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında erməni lobbisinin təzyiqi ilə keçmiş Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən növbədənəkar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XDS-nin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri “Daşnaksütyun” partiyasının “Türksüz Ermənistan” proqramını həyata keçirməyə başladılar. 1988-ci il fevralın 27-28-də Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara etiraz əlaməti olaraq keçirilən mitinqdən sonra DTK-nın ssenarisi və erməni ekstremistlərinin bilavasitə iştirakı ilə Sumqayıtda kütləvi iğtişaşlar törədildi. Bundan sonra Ermənistandan azərbaycanlıların yeni qaçqınlıq dalgəsi başladı. Rusiya tarixçisi Yuri Pompeev 1988-ci ilin payızında azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını belə təsvir edir: “Müdafiəsiz, silahsız azərbaycanlıları, adətən, çılpaq və əliyalın evlərindən qovaraq

deyirdilər: “Lənətə gəlmiş türklər, rədd olun Ermənistandan!”. Noyabrın 22-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan keçirilən növbədənəkar sessiyası zamanı rayon rəhbərlərinə tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını başa çatdırsınlar. Deportasiya aksiyasını müəyyən olunmuş müddətdə başa çatdırmaq üçün Kalinino, Spitak, Quqark, Noyemberyan, Krasnoselsk, Vardenis, Yağeqnadzor, Əzizbəyov, Ararat, Masis, Sisian və Meğri rayonlarının rəhbərləri xüsusilə canfəşanlıq göstərmişdilər. Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində 1988-1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskənləri boşaldıldı. Ermənistanın Meğri rayonunun Zəngilan rayonu ilə həmsərhəd bölgəsində qalmış axırncı azərbaycanlı kəndi – Nüvədi də 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı. Ümumiyyətlə, həyata keçirilən sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 22 kənd rayonundan, 6 şəhərindən təqribən 250 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldu. 1988-ci ilə qədər Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi respublika ərazisinin (29, 8 min kv.km.) 25 faizini, yaxud təqribən 7,5 kvadratkilometr təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4,4 min kv. km) təqribən 3 min kvadratkilometr artıqdır. Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (deportasiyalarla, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törətməklə, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla və s.) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır. VI mərhələ 1991-1994-cü illəri əhatə edən bu mərhələni, əslində, “arxalı köpək qurd basar” adlandırmaq da olar. Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünü dərk edən Ermənistan muxtar vilayətin ərazisində yaratdığı silahlı dəstələr vasitəsilə ərazi iddiasını gerçəkləşdirməyə başlamışdı. Düşmən Dağlıq Qarabağ ərazisində olan SSRİ silahlı qüvvələrinin silah-sursatından istifadə edirdi. 1989-cu il yanvarın 19-da DQMV-də Arkadi Volskinin rəhbərliyi altında yaradılan Xüsusi İdarə Komitəsi ermənilərin ərazi iddialarının gerçəkləşdirilməsinə yardım edirdi. 1991-ci il sentyabrın 2-də DQMV və Azərbaycan

SSR-in Şaumyan (kənd) rayonu hüduqlarında qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan edilmişdi. Buna cavab tədbiri kimi, 1991-ci il noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi. Bu vaxta qədər açıq şəkildə ərazi iddiaları səsləndirən Ermənistan, Azərbaycana qarşı müharibə elan etmədən hərbi əməliyyatlara başlamışdı. Hərbi kampaniya dövründə Ermənistan silahlı qüvvələri hərbi və mülki şəxslər arasında heç bir f r  qoymadan i ğ l etdikləri rayon və şəhərlərdə dinc azərbaycanlı əhalini amansızlıqla qətlə yetirir, etnik təmizləmə v  soyqırımını həyata keçirirdi. Ermənistanın hərbi t cav z  nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisi – Xankəndi şəhəri, Xocalı, Şuşa, Laçın, Xocavənd, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları, həmçinin Tərtər rayonunun 13, Qazax rayonunun 7, Naxçıvanın Sədərək rayonunun isə 1 kəndi Ermənistan ordusu t r f nd n i ğ l olunmuşdu. Ermənistanın əsassız ərazi iddiası 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi k  k n vəziyyətinə d ş m şdi. 20 min nəfər hərbi əməliyyatlar dövründə həlak, 50 min nəfər əlil olmuşdur. 1988-1993-c  illərdə Qarabağda, ümumilikdə, 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 9 məscid, 473 tarixi abidə, saray v  muzeylər, 40 min muzey eksponatı, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 160 k rp  v  digər infrastruktur obyektləri dağídılmışdır. Beynəlxalq sülhün v  təhlükəsizliyin əsas təminatçısı kimi çıxış edən BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-c  ildə i ğ l  qüvvələrin Azərbaycanın i ğ l olunmuş bütün  razil r nd n dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 saylı d rd qətnamə qəbul etsə də, onun reallaşdırılması üçün konkret addımlar atılmadı. Ümummilli lider Heydər  liyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə hərc-m rcliy  son qoyuldu, nizami ordu yaradıldı, 1994-c  il mayın 12-də atəşkəsə dair razılıq əldə olundu. Azərbaycanın iqtisadiyyatını möhkəmləndirmək üçün neft müqavilələri imzalandı. Azərbaycanın beynəlxalq  l md  mövqələri gücləndi. Lakin münaqişənin nizamlanması məqsədilə yaradılan ATƏT-in Minsk qrupu 28 il ərzində heç bir konkret addım atmadı. Ermənistan status-kvonu saxlamaq üçün danışıqlar prosesini s ni surətdə uzadırdı.

Ermənistan xaricdən erməni ailələrini köçürüb işğal edilən ərazilərdə yerləşdirir, onun yeraltı və yerüstü sərvətlərini talayırdı. Prezident İlham Əliyev münaqişənin qan tökmədən, ərazimizin danışıqlar yolu ilə azad edilməsi üçün səbirlə danışıqlar aparırdı. Lakin havadarlarına arxalanan Ermənistan torpaqları azad etmək istəmirdi. 220 ağırılı-acılı illərin sonu yetişdi. Tariximizin yeni mərhələsi başlandı. VII mərhələ. Tariximizin yeni mərhələsi başlandı – Zəfər mərhələsi. 220 ağırılı-acılı ilin sonu yetişdi. Son 17 il ərzində ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsi, valyuta ehtiyatlarının yaradılması, ordunun müasir texnika ilə təchiz edilməsi, diplomatiya sahəsində qazanılan uğurlar Azərbaycan Ordusunun zəfər yürüşünə başlamasına şərait yaratdı. Sentyabrın 27-də növbəti erməni təxribatına cavab olaraq başlanan əks-həmlə 44 gündə Zəfərlə başa çatdı. Dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasında yer alan Azərbaycan Ordusu İkinci Qarabağ müharibəsində öz şücaəti ilə dünyanın hərbi tarixinə yeni səhifə yazdı. 1993-cü ildən bəri icra edilməyən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri yerinə yetirdi. Ərazi bütövlüyümüzü bərpa edən Azərbaycan Ordusu qəhrəman, yenilməz, məğrur xalq olduğumuzu bir daha dünyaya nümayiş etdirdi. 44 gündə 5 şəhər, 4 qəsəbə, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, xeyli sayda strateji yüksəkliklər işğaldan azad edildi. Noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi müharibənin müqəddəratını həll etdi. Noyabrın 10-da Ermənistanın baş naziri kaputilyasiya aktına imza atdı. Ermənistan təslim oldu, ağ bayraq qaldırdı, diz çökdü. Azərbaycana qarşı 7 şərt irəli sürən, “Qarabağ Ermənistandır” deyən Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan qeyd-şərtsiz təslimçilik aktını imzaladı. Bundan sonra Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonları bir güllə atılmadan sahibinə qaytarıldı. Dövlətin ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Dekabrın 10-da Qələbəmizin təmin edilməsində müstəsna köməyi olan Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə Zəfər paradı keçirildi. Ermənistan ordusunun qənimət kimi ələ keçirilmiş hərbi texnikası nümayiş etdirildi. Bu, 100 ildən artıq müddətdə özünü qalib və məğlubedilməz sayan ermənilərin Azərbaycan əsgəri tərəfindən diz çökdürülməsi idi. Erməni diasporunun məğlubiyyəti idi. Möhtərəm Prezidentimiz müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dekabrın 23-də Qubadlı şəhərində olarkən ermənilərə

ünvanladığı mesajı onlar qulaqlarında sırğa etməlidirlər: “Biz erməni faşizminin başını əzdik. Bizim torpaqlarımızı erməni faşizmi bu günə saldı. Biz Ermənistan faşist dövlətinin, terror dövlətinin belini qırdıq və bu gün məcbur olub, bizim qabağımızda diz çöküb və düzgün nəticə çıxarmalıdır. Ermənistan cəmiyyəti düzgün nəticə çıxarmalıdır. Revanş hissi ilə yaşayacaqlarsa, onların axırı pis olacaq.” Biz hazırda qalib xalq kimi özümüzü dünyaya tanıtdıq. Ermənistanın havadarları onu xilas edə bilmədilər. Lakin düşmənin bu məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün hər cür alçaqlığa, fitnə-fəsada əl atacağını bilməliyik. Düşmən fürsət axtaracaq. Necə ki, birinci Qarabağ müharibəsində ölkəmizdə baş verən hərc-mərclikdən, hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələrin yaratdığı fürsətdən istifadə etmişdi. Dövlətimizin başçısının dediyi kimi, “Azərbaycan tarixdə heç vaxt belə parlaq Zəfər əldə etməmişdir, tarixdə heç vaxt indiki qədər güclü olmamışdır. Bizim gücümüz birliyimizdədir. Biz birlik nümayiş etdirmişik, əzmkarlıq nümayiş etdirmişik, qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişik və bunun nəticəsində dəmir yumruqla düşmənin başını əzib öz doğma torpaqlarımızı azad etmişik.” Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin minalardan və digər partlayıcı qurğulardan təmizlənməsi prosesinə başlanılıb. Şuşa yenidən mədəniyyətimizin paytaxtı elan edilib. Beynəlxalq təşkilatlar erməni vandalizminin fəsadlarını öz gözləri ilə görürlər. Qurub-yaradan Azərbaycan xalqı ilə erməni vəhşiliyinin və vandalizminin fərqi əyani görünür. Tariximizin bu mərhələsində şəhidlərimizin qanı bahasına qazandığımız qələbənin qazisi və şahidi olmaq böyük xoşbəxtlikdir. [Xalq qəzeti. – 2021.- 17 yanvar. – № 11. – S. 3.]

Faiq İsmayılov,

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun əməkdaşı

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri ötən yüzilliklərə gedib çıxır. Çar Rusiyası hələ XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin torpaqlarının bölüşdürülməsi, həmçinin Aralıq dənizinə və Şərqə çıxış əldə etmək məqsədilə Türkiyə və İrana qarşı müharibələr aparırdı. Bu müharibələrin nəticəsi olaraq, çar Rusiyası və İran arasında 1828-ci ildə bağlanmış “Türkmənçay” müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları bu iki dövlət arasında

bölüşdürüldü. “Türkmənçay” müqaviləsi ilə regionda geosiyasi oyunların və faciələrin əsası qoyuldu. Belə ki, 1828-ci ildən etibarən İran və Türkiyədə yaşayan ermənilərin Rusiyanın işğal etdiyi Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsinə başlandı. Müharibədən sonrakı iki il ərzində, yəni 1828--1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürüldü. Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər strateji baxımdan əhəmiyyət kəsb edən Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarında yerləşdirildilər. Rus tədqiqatçısı N.N.Şavrov yazırdı ki, 1908-ci ildə Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu diyarın köklü sakinləri deyildir və həmin ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahilində Çar Rusiyası tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Beləliklə də, ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsinə köçürülməsi bu regionda demoqrafik vəziyyətə ciddi təsir göstərdi və ermənilərin gələcək ərazi iddialarının əsasını qoydu. Rusiyanın dəstəyi ilə ermənilər Birinci Dünya müharibəsinin (1914-1918) yaratdığı tarixi şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində güclü hərbi qüvvələr formalaşdırdılar. Bu hərbi kontingentlər Rusiyada təlim keçmiş zabidlərdən və türk ordusundan qovulan erməni əsilli əsgər və zabidlərdən ibarət idi. Həmin dəstələr silahlanaraq, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinə hücumlar təşkil edirdilər. 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayınadək İrəvan xanlığı ərazisində 200 azərbaycanlı kəndi yandırılaraq məhv edilmişdi. Bolşevizm bayrağı altında əksinqilabçı ünsürlərə qarşı mübarizə adı altında Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələr 1918-ci ilin martından etibarən Bakı quberniyasında azərbaycanlıların məhv edilməsinə başladı və qısa müddət ərzində Bakının xeyli hissəsi xarabalığa çevrildi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı əməliyyatları Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqla həyata keçirildi. Dinc əhali yalnız etnik azərbaycanlı olması səbəbindən kütləvi şəkildə öldürülür, yaşayış məntəqələri yandırılır, milli mədəniyyət abidələri, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər və digər tikililər dağıdılaraq məhv edilirdi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda erməni qüvvələri tərəfindən təxminən, 100 mindən çox

etnik azərbaycanlı məhv edildi. Zəngəzurda və Qarabağda kifayət qədər güclənən erməni millətçiləri Qarabağda erməni hökuməti yaratmaq üçün, 18 sentyabr 1917-ci ildə Şuşa şəhərində hüquqşünas Levon Vartapetyanın evində gizli şəraitdə toplaşaraq 14 nəfərdən ibarət Qarabağda müvəqqəti erməni hökumətinin tərkibini elan etdilər. Adıçəkilən bu cinayətkar dəstə 2 il ərzində Qarabağda və Zəngəzurda çoxlu sayda talanlar və qırğınlar törətdi. Erməni tarixçisi Məlik Şahnazaryan xatirələrində yazırdı ki, “Biz fəaliyyətimizin ilk ilində Qarabağda azərbaycanlılara qarşı döyüşmək üçün 17 min nəfər erməni səfərbər etməyə müvəffəq olduq”. O dövrün rəsmi sənədlərində göstərilirdi ki, 1918-ci ildə Qarabağın kənd və qəsəbələrində gizlənən və vahid mərkəzdən idarə olunan ermənilər 15 min atıcı döyüş silahına, o cümlədən revolverlərə, “Mauzer” tipli alman tapançalarına, 6 Rusiya istehsalı olan “Maksim” tipli pulemyota, 2 artilleriya silahına malik idilər. Bundan başqa, Şuşadakı erməni bazarının yaxınlığındakı erməni sahibkarlarına məxsus villaların zirzəmilərində atıcı silahların patronları, əl qumbaraları və uzaqvuran atıcı silahlar istehsal edən gizli sexlər yaradılmışdı. Silahların alqı-satqısı və tələb olunan məntəqələrə çatdırılması Şuşadakı erməni bazarında əyləşən xüsusi təyinatlı agentlər tərəfindən gizli şəraitdə həyata keçirilirdi. Azərbaycan 28 may 1918-ci ildə dövlət müstəqilliyi elan etdikdən sonra bolşevik Rusiyası müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ermənilərin əli ilə elə beşikdəcə məhv etmək istəyirdi. Məhz buna görə də Rusiya Azərbaycanın bütünlüklə qərb hissəsini, o cümlədən digər bölgələrini (1828-ci ildə rus çarı I Nikolayın 1825--55 sayılı sərəncamı ilə İrəvan xanlığı əsasında yaradılmış) “erməni vilayəti”nə birləşdirmək istəyirdi. Elə bu səbəbdən də düşmənlər Naxçıvan, Bakı, Quba, Şamaxı və Gəncə bölgələrində iğtişaşlar törədərək Qarabağ bölgəsini Azərbaycandan qoparmaqla yenidən təşəkkül tapmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini daxildən sarsıdaraq məhv etmək istəyirdilər.

Yaranmış tarixi-siyasi vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Hökuməti, əsasən də ermənilərin ərazi iddialarına son qoyulması və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlarının dayandırılması müqabilində 1918-ci ildə İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Bununla da tarixi Azərbaycan

torpaqlarında paytaxt İrəvan şəhəri olmaqla Ermənistan dövləti yaradıldı. Lakin erməni tərəfi bundan sonra da ərazi iddialarından əl çəkmədi və azərbaycanlıların zorakılıqla öz tarixi torpaqlarından qovulması davam etdirildi. Nəhayət, ermənilərin silahlı təcavüzü nəticəsində Zəngəzur mahalı işğal edildi və erməni tərəfi İranla sərhəd qurulmasına nail oldu. Bu bölgədəki situasiyanı ciddi nəzarətdə saxlayan Azərbaycanın hökumət rəhbərləri bütün qeyri-qanuni hərbi birləşmələri ləğv etmək, eyni zamanda, Qarabağda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı talanlar və qətlər törədən erməni-daşnak silahlılarını tərksilah etmək və bölgədə Azərbaycanın qanuni hakimiyyət strukturlarının işini bərpa etmək məqsədi ilə 1918-ci ilin sentyabr--oktyabr aylarında Qafqaz İslam Ordusuna daxil olan Türk və Azərbaycan hərbi hissələrindən təşkil olunmuş Qarabağ hərəkəti hərbi qüvvələrini yaratdı. Bu hərbi qüvvələrə rəhbərlik birinci Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmil Cahid bəyə həvalə edildi. Bu diviziyanın tərkibində birinci, ikinci və üçüncü süvari alayları, ikinci piyada alayı, milli könüllü bölmələr, habelə bir şnayder dağ toboru və zirehli avtomobillər iştirak edirdilər. Oktyabrın 4-də Cəmil Cahid bəyin Qarabağ hərbi dəstəsi Şuşaya doğru hərəkətə başladı. Şuşa əhalisi Qafqaz İslam Ordusuna daxil olan Qarabağ hərəkəti hərbi qüvvələrini sevinclə qarşıladı. Şuşadakı erməni silahlılarının bir qismi silahı yerə qoyaraq təslim oldu, bir qismi isə Zəngəzur istiqamətində geriyyə çəkildi. Qarabağdakı erməni zabitlərinin bir çoxu Gürcüstana qaçaraq orada hərbi səfərbərlik elan etdilər. Yaranmış mürəkkəb beynəlxalq tarixi şərait Türkiyənin Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsinə səbəb oldu. İmzalanan Mudros barışıqı (1918) razılaşmasının şərtlərinə görə, türk hərbi qüvvələri Azərbaycandan geri çağırıldı. Bu isə Qarabağda yenidən baş qaldıran erməni-daşnak təcavüzünün daha da azğınlaşmasına səbəb oldu. 30 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə Antanta dövlətləri arasında Lemnoos adasının Mudros limanında ingilis hərbi "HMS Agamemnon" gəmisində imzalanan sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsi zamanı ələ keçirdiyi ərazilərdən geri çəkilməmişdir. Qarabağdakı 9-cu və 106-cı türk alaylarının geri çağırılmasından sonra general-mayor Usubov diviziyanın komandiri təyin edildi və Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı

mübarizə aparmaq bütünlüklə Azərbaycanın hərbi hissələrinin öhdəsinə düşdü. Zəngəzurdakı vəziyyətin ağırlığını nəzərə alan Azərbaycan hökuməti erməni-daşnak silahlı dəstələrinin Zəngəzur torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri qırğınların qarşısını almaq və onların Qarabağ istiqamətində hücumlarını dayandırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qoşun hissələri tərkibində 1919-cu il oktyabr ayının 30-da Zəngəzur Ekspedisiya Hərbi Dəstəsi yaradıldı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstənin tərkibində iki qrup var idi. Birinci dəstədən olan qrupa general-mayor Davud bəy Yedigəzarov, sağ və sol dəstələrdən ibarət ikinci qrupa isə polkovnik Levestam başçılıq edirdi. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən birinci, habelə sağ və sol dəstələr Dığ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Azərbaycan tərəfinin uğurla başlayan Zəngəzur əməliyyatının müvəffəqiyyətlərini əldə saxlamaq mümkün olmadı. Belə ki, canlı qüvvələrin azlığı, qida və silah-sursatların çatışmazlığı Azərbaycan ordusuna əməliyyatın miqyasını genişləndirməyə imkan vermirdi. General C.Şıxlinski döyüşün nəticələri ilə bağlı hərbi nazirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirirdi ki, Zəngəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayın verilməsi ilə döyüş tapşırığını uğurla başa çatdırmaq, Zəngəzuru tamamilə erməni silahlılarından xilas etmək mümkündür. Lakin Zəngəzur ekspedisiyasının hərbi əməliyyatı başa çatdırılmadan dayandırıldı. Belə ki, Zəngəzur və Qarabağ məsələsinin Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında danışıqlar yolu ilə həll ediləcəyi ehtimalına görə bölgədə döyüşlərə son verildi. Rusiyada hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirmiş bolşeviklər Qafqazı yenidən işğal etdikdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında Şərqdə rus siyasətinin ələltisi olmuş ermənilərə ayrıca bir dövlət, Azərbaycanın daxilində isə muxtar vilayət yaratdılar. Zəngəzur isə parçalanaraq Ermənistanla bağışlandı. Bununla ermənilərin xalqımıza qarşı hiylə və xəyanətləri bitməmiş, müxtəlif formalarda 70 il davam etmişdi. [Xalq qəzeti. - 2021.- 1 may. - № 91. - s. 7.]

Faiq İsmayılov,

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun əməkdaşı

(əvvəli qəzetimizin 1 may 2021-ci il tarixli sayında)

1988-ci ildən Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi arasında millətçilik əhval-ruhiyyəsi sürətlə və geniş miqyasda qızışdırılmağa başlandı. Fevralın 13-də isə Xankəndi şəhərində “Qarabağ Ermənistanına birləşdirilsin” şüarı altında ilk kütləvi mitinq keçirildi. Bununla Xankəndidə vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşdi, kütlə vilayət və respublika rəhbərliyinin idarəçiliyindən çıxdı. Sonuncu sovet rəhbəri, ermənipərəst M.Qorbaçovun başçılıq etdiyi mərkəzi hakimiyyətin isə 70 il yolverilməz hesab edilmiş bu özbaşınalılara seyrçi münasibəti vəziyyəti daha da qəlizləşdirdi. SSRİ rəhbərliyi vilayətdə ermənipərəst Arkadi Volskinin rəhbərliyi ilə Xüsusi İdarəetmə Komitəsi yaratmaqla Dağlıq Qarabağın idarəçiliyini birbaşa mərkəzə tabe etdi. Çox keçmədən məlum oldu ki, bu komitənin əsas missiyası vilayətdə Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpasını təmin etmək deyil, Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsinə, Qarabağın tədricən Ermənistanına birləşdirilməsinə nail olmaqdır. Xüsusi İdarəetmə Komitəsi Dağlıq Qarabağın guya “sosial iqtisadi geriliyini” aradan qaldırmaq üçün iqtisadi cəhətdən Azərbaycandan qat-qat zəif olan Ermənistanın sənaye və kənd təsərrüfatı rəhbərlərini Xankəndiyə dəvət etdi. Bu bədnam komitə burada Ermənistanın sənaye və kənd təsərrüfatı idarələrinin filiallarını açmaqla, Qarabağla Ermənistanın bağlılığını daha da artırmaqla gələcəkdə vilayətin Ermənistanına birləşdirilməsinin zəruriliyini əsaslandırırdı. 1988-ci ilin noyabr ayında Ermənistan SSR-in alüminium zavodlarından birinin filialının Şuşa şəhərinin cənubunda yerləşən Topxana meşəsində tikintisinə başlandı. Topxana Azərbaycan üçün yalnız meşə, təbiət qoruğu gözəllik rəmzi deyildi, bu nadir meşəlik ərazi xalqın qəhrəmanlıq tarixi və milli qürur mənbəyi kimi tanınmışdı. Odur ki, Ermənistanın Topxanaya olan bu təcavüzü onsuz da əsəbləri tarıma çəkilmiş Azərbaycan xalqının milli qüruruna toxunaraq ölkəni ayağa qaldırdı. Ləçindən, Şuşadan başlanan etirazlar Bakıda əzəmətli xalq hərəkətinə çevrildi. Bu hərəkət çox qısa müddətdə bütün Azərbaycana yayılaraq Sovet İttifaqını kökündən silkələdi. Çünki qonşu respublikanın təcavüzündən qorunmayan xalq öz azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qalxdı. Buna cavab olaraq ermənilər Dağlıq Qarabağda etnik

təmizləmə işlərini daha da sürətləndirdilər. Qarabağda azərbaycanlıların öz doğma yurd-yuvalarından qovularaq çıxarılması getdikcə kütləviləşirdi. Ermənilər yollarda pusqular qurur, azərbaycanlıların nəqliyyat vasitələrinə hücumlar təşkil edir, sui-qəsdlər törədirdilər. Hər gün bu yollardan keçən onlarca Azərbaycan vətəndaşı bədən xəsarətləri alırdı. Artıq dünyanın bir çox tanınmış erməni terrorçuları Qarabağa azərbaycanlılara qarşı döyüşməyə gətirilirdi. 1988-ci ilin payızında artıq ermənilərin hərbişdirilmiş silahlı dəstələri Qarabağın meşələrində görünməyə başladılar. Onlar saqqallarını uzadaraq meşələrdə yaşayır, DQMV-nin yerli rəhbərliyi tərəfindən silah-sursat və ərzaqla müntəzəm təmin olunurdular. Saqqallıların vəzifəsi azərbaycanlıların yaşayış mərkəzlərində təxribatlar, sui-qəsdlər törədərək əhalini daim qorxu və vahimə içərisində saxlamaqla bərabər, rəhbərlərindən gələn növbəti təlimatlara əməl etmək idi. Mərkəzi hakimiyyətin iradəsinə qarşı çıxma bilməyən Azərbaycan rəhbərliyinin isə erməniləri sakitləşdirmək üçün ümitsiz cəhdləri bir fayda vermirdi. Ermənilər dinc qonşuluğu düşmənçiliyə çevirirdilər. Artıq Tbilisidən “Dağ tülkü” ləqəbli general Arkadi İvanoviç Ter-Tadovesyanyan, əslən ABŞ-ın Kaliforniya ştatından olan, Livan vətəndaşı, qanlı terrorçu “Abo” ləqəbli Monte Melkonyan, İrəvan şəhərindən Tatul Karapetyan kimi xüsusi təlim görmüş insan qatilləri öz silahlı dəstələri ilə Qarabağda azərbaycanlılara qarşı vuruşmağa gəlirdilər. Meşələrdə erməni millətindən olan qaniçən saqqallı insanların peyda olduğu barədə müxtəlif vahiməli xəbərlər azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrində sürətlə yayılırdı. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi etnik azərbaycanlıların 1988–1989-cu illərdə cəmi bir neçə ay ərzində öz tarixi torpaqları olan indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən deportasiyası və bu dövlətin zor tətbiq etməklə yeni ərazilər əldə etmək siyasəti ilə qarşısızalmaz bir bəlaya çevrildi. Münaqişənin davamında Ermənistan Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzə və əsassız ərazi iddialarını gerçəkləşdirməyə başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti “Ermənistan SSR ilə Dağlıq Qarabağın birləşdirilməsi haqqında” 1 dekabr 1989-cu il tarixli beynəlxalq hüquq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən qərar qəbul etdi. Bu qərara görə, digər bir dövlətin ərazisinin bir hissəsi–“Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi qonşu

Ermənistan Respublikasının ayrılmaz hissəsi” elan edilirdi. Ermənistan SSR Ali Sovetinin qeyd edilən qərarı bu ölkənin silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı təcavüzünü rəsmləşdirdi.

Münaqişənin qanlı müharibəyə çevrilməsi gedişində Ermənistan hakimiyyəti Qərbi Azərbaycanda öz doğma ərazisində yaşayan azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından deportasiya etməklə kifayətlənməmiş və 1988– 1994-cü illərdə Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü davam etdirmişdir. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu zamanı başlanan qanlı savaşlarda Azərbaycana qarşı Ermənistanın silahlı qüvvələri ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif ölkələrinin vətəndaşları olan etnik ermənilərdən ibarət silahlı muzzdlar dəstəsi və beynəlxalq erməni terror təşkilatları iştirak etmişlər. Bu hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi, o cümlədən keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, eləcə də ona bitişik 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) əraziləri işğal edilmişdi. Bundan başqa, Azərbaycanın cəbhəyanı və Ermənistanla sərhədyanı rayonlarının da bir sıra yaşayış məntəqələri işğal olunmuş (Naxçıvan MR, Qazax, Tərtər, Ağcabədi, Gədəbəy) və həmin ərazilərə ciddi zərər (Ağstafa, Beyləqan, Tovuz) vurulmuşdur. Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində 20 min azərbaycanlı həlak olmuş, 50 min insan yaralanmış və müxtəlif dərəcəli xəsarət almış, 5 mindən artıq azərbaycanlı əsir və itkin düşmüşdür. Ermənistanın öz ərazisində və işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. Müharibə nəticəsində 900-dən çox yaşayış məntəqəsi dağıdılmış və qarət edilmiş, mülki əhalinin, ümumilikdə, 9 milyon kvadratmetrlik sahədə evləri, dövlət müəssisələri və sosial obyektlər dağıdılmış və yandırılmışdır. Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə 1994-cü ilin 12 may tarixində tərəflər arasında atəşkəs haqqında protokol imzalandı. Bundan sonra 26 il müddətində münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi ilə bağlı ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə uzun və üzücü danışıqlar başladı. Minsk qrupunun həmsədr ölkələri olan ABŞ, Rusiya və Fransa prezidentlərinin bəyanatlarında təcavüzkar ölkə ilə təcavüzə məruz qalan ölkə arasında heç bir fərq qoyulmamış, təcavüzkardan BMT

Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində ifadəsini tapmış beynəlxalq hüquq normalarına riayət edərək, işğal altında olan əraziləri dərhal və qeyd-şərtsiz azad etmək tələb olunmamışdır. Vasitəçilər münaqişənin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üçün təcavüzkar Ermənistan qarşı heç bir siyasi təsir göstərməmişlər. Azərbaycan strateji baxımdan Rusiya, Türkiyə və İran arasında birləşdirici bölgədir, Şimal–Cənub, Şərq–Qərb strateji xətləri bu bölgədən keçir. Təbii enerji ehtiyatlarının (neft və qaz) Xəzər hövzəsindən dünya bazarına nəqli marşrutları isə (Bakı–Supsa və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərləri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri) Azərbaycanı Avropaya birləşdirir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan Rusiya, ABŞ və Fransa Cənubi Qafqazda öz geostrateji maraqları var. Rusiya SSRİ süqut etdikdən sonra bu regionda itirilmiş mövqelərini qaytarmaq və daha da gücləndirərək, regionda öz hegemonluğunu bərpa etməyə çalışır. ABŞ və Avropa İttifaqı isə, öz növbəsində, Xəzər hövzəsindən təbii enerji resurslarının dünya bazarına nəqli məqsədilə transmilli layihələr reallaşdırır və bu vasitələrlə regionda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışır. Münaqişədən faydalanmaq istəyən Ermənistan siyasətçiləri Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və ölkəmizin ərazilərinin işğalını “Dağlıq Qarabağ xalqının öz müqəddəratını təyin etmək və müstəqillik uğrunda milli-azadlıq hərəkatı” kimi qəbul etdirməyə çalışırdı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində məskunlaşmış gəlmə erməni əhalini heç bir halda “Dağlıq Qarabağ xalqı” adlandıрмаq olmaz. Onlar Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış etnik erməni icmasıdır və bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasındakı milli azlıqlardan biridir. Digər tərəfdən, erməni xalqı Ermənistanın təmsalında öz müqəddəratını təyin edib və Azərbaycan torpaqlarında indiki Ermənistan adlı dövləti yaradıblar. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsi və bu hüquqa hörmət prinsipindən suveren və müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünü, yaxud siyasi birliyini tamamilə və ya qismən pozan, ya da parçalayan hər hansı əməllərə yol vermək olmaz. Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf rayonlarda baş verən silahlı toqquşmaları, Azərbaycan ərazisinin silah gücü ilə parçalanmasını, azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirilməsini bu ərazilərdə məskunlaşmış ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmək kimi

qiymətləndirmə cəhdləri beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd idi və həqiqəti əks etdirmirdi. Bütün bunlardan çıxış edən Prezident İlham Əliyev dünyanın ən nüfuzlu qurumlarının və ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq məclislərin tribunalarından davamlı olaraq bəyan edirdi ki, Azərbaycan dövləti öz ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına heç bir halda imkan verməyəcək. Elə buna görə də ötən ilin payızında çoxillik sülh danışıqlarının dalana dirəndiyi və işğalçı Ermənistanın hərbi təxribatlarının davam etdiyi bir şəraitdə beynəlxalq hüququn həmin müddəalarını əsas tutaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsində ifadə olunmuş, 27 il yerinə yetirilməmiş tələbləri Azərbaycan dövləti özü hərbi yolla gerçəkləşdirdi. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağda “Dəmir yumruq” adı altında həyata keçirilən Vətən müharibəsi Qarabağ uğrunda II savaşı xalqımızın tarixi Zəfəri ilə sona çatdırdı. Dövlətimizin başçısı, qalib sərkərdə İlham Əliyevin dediyi kimi, artıq Qarabağ münaqişəsi və onun qanlı səhifələri olan Qarabağ müharibələri arxada qalmış, tarixə çevrilmişdir. [Xalq qəzeti. - 2021.- 23 may. - № 105. - s. 5.]

2.2. “Le Monde” qəzetində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dərc olunan məqalələrdə hüquqi terminlər və onların tərcüməsi

Ölkəmizin ərazisində baş verən bu proseslər, əlbəttə ki, dünya mətbuatında vaxtaşırı işıqlandırılır, müxtəlif KİV - lərdə həlli yolları ətrafında müzakirələr gedirdi. Fransa mətbuatı da bu proseslərin gedişinə fəal sürətdə münasibət bildirirdi. Hadisələrin gedişi digər mətbuat orqanları kimi Le Monde qəzetində də geniş surətdə öz əksini tapmışdı.

Bildiyimiz kimi, hüquqi terminlərin tərcüməsi zamanı əsas tələblərdən biri onun aydın və anlaşıqlı dildə yazılmasıdır. Geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulan sənədlərin tərcüməsi zamanı bu mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Məqaləmizin əsas mövzusu Dağlıq Qarabağla bağlı media mətnlərində istifadə olunan hüquqi terminlərə əsaslandığı üçün materiallar əsasında əldə etdiyimiz hüquqi

terminlərin Azərbaycan dilində düzgün ekvivalentinin tapılması və dəqiq tərcüməsini verməyə çalışacağıq.

“Dans le Haut-Karabakh, la situation confuse sur le terrain ce week-end, a, semble-t-il, reflété les hésitations des nouveaux dirigeants de Bakou, après la démission-destitution, vendredi 6 mars, du président Ayaz Moutalibov” [Le Monde publié le 06 mars 1992]

(Dağlıq Qarabağda bu həftəsonu yerlərdə yaranmış çaşqın vəziyyət, görünür, prezident Ayaz Mütəllibovun cümə günü, martın 6-da impiçment qaydada vəzifədən azad edilməsindən sonra Bakının yeni rəhbərlərinin tərəddüdlərini əks etdirir.)

Bu abzasda istifadə etdiyimiz *la démission-destitution du president* terminin Azərbaycan dilində hüquqi qarşılığı - prezidentin impiçment qaydada istefasıdır.

“Même si l'on multiplie à Bakou les déclarations à tonalité guerrière, assorties d'appels à des pourparlers de paix, la contre-offensive générale des Azerbaïdjanais annoncée par les Arméniens, semble s'être, pour le moment, limitée à des combats sporadiques et parfois meurtriers ” [Le Monde publié 1992]

(Sülh danışıqlarına çağırışlarla müşayiət olunan döyüşkən çalarlı bəyanatları çoxalsa belə, ermənilərin elan etdiyi azərbaycanlıların ümumi əks-hücumları, görünür, hələlik, aralıq döyüşlərlə, bəzən isə qətləmlərlə məhdudlaşıb.)

Bu hissədə istifadə etdiyimiz *“des pourparlers”* termini Azərbaycan dilinə *“danışıqlar”* olaraq tərcümə olunmağına baxmayaraq sadəcə hüquqi danışıqlarda və ya yazışmalarda *“le pourparler”* olaraq istifadə olunduğunu nəzərə almalıyıq.

Eyni zamanda *“d'appels”* termini Azərbaycan dilinə *“çağırış”* olaraq tərcümə olunur. Fransızca termin olan *“la déclaration”* Azərbaycan dilinin hüquqi terminlər lüğətində *“bəyannamə”* olaraq qeyd olunmuşdur.

“De nouveaux pourparlers ont cependant repris mardi 8 septembre à Rome sous l'égide de la CSCE, qualifiés de “non officiels” pour conjurer l'échec des deux précédentes sessions semblables. ” [Le Monde publié le 09 septembre 1992 à 00h00 - Mis à jour le 09 septembre 1992]

(Bununla belə, əvvəlki iki oxşar sessiyanın uğursuzluğunun qarşısını almaq üçün “qeyri-rəsmi” kimi təsvir edilən yeni danışıqlar ATƏM-in himayəsi altında 8 sentyabr çərşənbə axşamı Romada davam etdirildi.)

Bu abzasda qarşılaşdığımız “*non officiels*” termini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən “qeyri-rəsmi” ifadəsindən istifadə edirik.

“Gadrouit (Azerbaïdjan) de l’envoyée spéciale de l’AFP La guerre fait rage dans le sud du Haut-Karabakh, où Arméniens et Azéris sont engagés dans une bataille décisive qui ignore le cessez-le-feu exigé par les négociateurs de la CSCE réunis à Rome.” [Le Monde publié le 14 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 14 août 1993]

(AFP-nin xüsusi nümayəndəsi Hadrut (Azərbaycan) Dağlıq Qarabağın cənubunda ermənilər və azərbaycanlıların Romada toplaşan ATƏM müzakirəçilərinin tələb etdiyi atəşkəsə məhəl qoymayan qətiyyətli müharibə apardıqları bölgədə müharibə şiddətlənir.)

“Les négociateurs” Azərbaycan dilinə həm “*müzakirəçilər*” həm də “*vasitəçi*” kimi tərcümə olunur. Burada isə “*müzakirəçi*” terminindən istifadə etməyimiz daha düzgündür.

“Une rencontre entre délégations gouvernementales arménienne et azerbaïdjanaïse à Koubatly, à la frontière entre les deux Républiques, s’est terminée, vendredi 2 octobre, par un échec.” [Le Monde publié le 04 octobre 1992.]

(Cümə günü, oktyabrın 2-də iki respublikanın sərhədində yerləşən Qubadlıda Ermənistan və Azərbaycan hökumət nümayəndə heyətləri arasında keçirilən görüş nəticəsiz başa çatıb.)

“Délégations” Azərbaycan dilinə tərcümədə “*nümayəndə heyətləri*” olaraq tərcümə olunur.

“Un traité bilatéral d’amitié, de coopération et de sécurité mutuelle a été signé, lundi 12 octobre à Moscou, par les présidents de la Fédération de Russie et de l’Azerbaïdjan.” [Le Monde publié le 14 octobre 1992.]

(Oktyabrın 12-də Moskvada Rusiya Federasiyası və Azərbaycan prezidentləri tərəfindən dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında ikitərəfli müqavilə imzalanıb.)

“Un traité bilatéral” Azərbaycan dilinə *“ikitərəfli müqavilə”* olaraq tərcümə olunur. *Un traité* termini Azərbaycan dilinə *traktat, elmi əsər* kimi tərcüməsi də mövcuddur. Lakin, beynəlxalq termin olaraq ən uyğun tərcümə *müqavilə* və ya *razılaşmadır*.

“En visite à Bakou après un passage à Erevan, le secrétaire d'Etat américain, M. James Baker, a estimé, mercredi 12 février, que la reconnaissance par Washington de l'Azerbaïdjan dépendait du respect des droits de l'homme et des règles de la démocratie par cette République. Après trois heures en tête à tête avec le président azéri, M. Ayaz Moutalibov, il a insisté sur la nécessité d'un " règlement pacifique " du conflit du Haut-Karabakh, enclave peuplée d'Arméniens en Azerbaïdjan. " Les Etats-Unis s'intéressent à la solution de ce problème, en particulier au sein de la CSCE ", a déclaré M. Baker, qui, poursuivant sa tournée, a quitté Bakou pour Achkhabad, la capitale du Turkménistan.”

[<https://cutt.ly/CGfgMMG>]

(İrəvana səfərindən sonra Bakıda səfərdə olan Amerika dövlət katibi cənab Ceyms Beyker fevralın 12-də Vaşinqtonun Azərbaycanı tanımasının bu respublikanın insan haqlarına və demokratiya qaydalarına hörmətindən asılı olduğunu təxmin etdi. Azərbaycan prezidenti cənab Ayaz Mütəllibovla üç saat üz-üzə qaldıqdan sonra o, Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdığı anklav olan Dağlıq Qarabağda münaqişənin “sülh yolu ilə həllinin” zəruriliyində təkid etdi. “Birləşmiş Ştatlar bu problemin, xüsusən də ATƏM çərçivəsində həllində maraqlıdır”, - səfərini davam etdirərək Bakıdan Türkmənistanın paytaxtı Aşqabada gedən cənab Beyker bəyan edib.)

“La reconnaissance” Azərbaycan dilində *tanınma, tanışlıq* mənası verən bu terminin hüquqi və beynəlxalq sferada işlənmə aspektinə görə *“hüquqi olaraq tanınma, rəsmi olaraq tanınma”* kimi tərcümə olunması daha məqsədə uyğundur.

“*Des droits de l'homme*” Azərbaycan dilinə “insan haqları” olaraq tərcümə olunan bu termini, kalka üsulu ilə tərcümə etdiyimiz zaman “insan qanunları” olaraq hərfi və düzgün olmayan tərcümə variantı yaranır. Lakin, ən düzgün variantı “insan haqları”dır. Yaranma üsulu isə əvvəlki fəsillərdə bəhs etdiyimiz N + préposition + N variantıdır.

“*Règlement pacifique*” – sülh yolu ilə həll. Ayrı-ayrılıqda götürüldükdə *règlement*- tənzimləmə, *pacifique*- dinc olaraq tərcümə olunur Azərbaycan dilinə. Lakin, nə hüquqi termin olaraq, nə də ki ümumişlək termin olaraq *dinc tənzimləmə* ifadəsi mövcud deyildir. Hüquqi terminlər lüğətinə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, *sülh yolu ilə həll* variantı kontekstimizə daha uyğundur. Burada isə yaranma üsulu olaraq N+Adj variantından istifadə olunmuşdur.

Abreviaturalar ən çox çətinlik yaradan nüanslardandır. Çünki, ilkin olaraq onların tam dəqiq və düzgün açılış variantını tapmaq lazımdır. Daha sonra isə, abreviaturaya əsasən həmin qurumların Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən Azərbaycan dilinə tərcümə variantını tapmaq lazımdır. Bəzən bəzi nazirlik və ya qurumların Azərbaycan hüquq sistemində mövcud olmaması problemi də yaşana bilər.

“*CSCE – Conférence sur la Sécurité et la Coopération en Europe*” – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM). Gördüyümüz kimi, birbaşa tərcümə variantı düzgündür. Lakin, abreviatura cəhətdən tamam fərqlidir. Bəzi abreviaturalar çox az hallarda tərcümə variantı deyil olduğu kimi qalır, çünki, həmin qısaltmalar artıq beynəlmiləl söz halını almışdır, məsələn, NASA, UNICEF, UNESCO və b.

“*Le groupe de neuf observateurs de la CSCE, dirigé par le Tchèque Karl von Schwarzenberg, chef de cabinet de M. Vaclav Havel, était attendu, jeudi 13 février, à Bakou et devait ensuite se rendre dans la zone du conflit. Les Azéris avaient accepté l'envoi d'observateurs étrangers mais refusé toute intervention de forces d'interposition de l'ONU, alors que les Arméniens sont favorables à la venue de "casques bleus". Dans une interview ambiguë publiée mercredi par le Corriere della*

Sera, M. Moutalibov a semblé ne plus totalement exclure cette solution. " Si nos tentatives de paix se heurtent comme d'habitude au mur de l'incompréhension, nous soumettrons ce problème à notre Parlement, qui décidera ", a dit au journal milanais le président Moutalibov. Le Parlement (arménien) du Haut-Karabakh a proposé d'ouvrir des négociations avec Bakou en cas de cessez-le-feu. (Reuter, AFP.) ”
[Publié le 14 février 1992 à 00h00 - Mis à jour le 14 février 1992 à 00h00]

(Cənab Vatslav Havelin qərargah rəisi çexoslovakiyalı Karl fon Şvartsenberqin başçılıq etdiyi ATƏM-in doqquz nəfərdən ibarət müşahidəçi qrupunun fevralın 13-də Bakıda olması gözlənilirdi və daha sonra münaqişə zonasına getməli idi. Azərilər xarici müşahidəçilərin göndərilməsini qəbul etmişdilər, lakin BMT-nin müdaxilə qüvvələrinin hər hansı müdaxiləsindən imtina etmişdilər, ermənilər isə “mavi dəbilqəlilər”in gəlməsinin tərəfdarıdır. Çərşənbə günü Corriere della Sera tərəfindən dərc edilən qeyri-müəyyən müsahibəsində cənab Moutalibov artıq bu həll yolunu tamamilə istisna etmir. “Əgər bizim sülh cəhdlərimiz hər zamankı kimi anlaşılmazlıq divarı ilə üz-üzə gələrsə, biz bu problemi parlamentimizə təqdim edəcəyik, o da qərar verəcək”, - prezident Mötəlibov Milan qəzetinə deyib. Dağlıq Qarabağın (Ermənistan) parlamenti atəşkəs olacağı təqdirdə Bakıya danışıqlara başlamağı təklif edib. (Reuters, AFP.)

“Cessez-le-feu” Azərbaycan dilinə “atəşkəs” olaraq tərcümə olunur. Hərfi tərcümə variantı da atəşi dayandırmaq olan mürəkkəb isim V+N variantı vasitəsilə yaranmış mürəkkəb isimdir.

“ONU – Organisation internationale des Nations Unies” – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) hüquqi cəhətdən illərdir qəbul edilən yeganə və beynəlxalq normaya ən uyğun variant bu formadadır.

“M. Bernard Kouchner, secrétaire d'Etat français à l'action humanitaire, devait se rendre, lundi 24 février, dans le Haut-Karabakh à partir de l'Arménie, après avoir séjourné depuis jeudi en Azerbaïdjan, où il a signé le protocole instituant des relations diplomatiques entre Paris et Bakou. M. Kouchner tente d'établir des

corridors humanitaires dans la région où s'affrontent les Arméniens et les Azéris. ”

[Publié le 25 février 1992 à 00h00 - Mis à jour le 25 février 1992 à 00h00]

(Fransanın Humanitar Fəaliyyət üzrə Dövlət Katibi cənab Bernard Kuşner cümə axşamı Paris və Bakı arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasına dair protokolu imzaladığı Azərbaycanda qaldıqdan sonra bazar ertəsi, fevralın 24-də Ermənistandan Dağlıq Qarabağa getməli idi. Cənab Kuşner ermənilərlə azərbaycanlıların toqquşduğu bölgədə humanitar dəhlizlər yaratmağa çalışır.)

“*L'action humanitaire*” – Azərbaycan dilindəki qarşılığı “humanitar yardım” olan söz birləşməsinin hərfi tərcüməsi *humanitar hərəkətdir*. Lakin, diliməz ən doğru qarşılıq *humanitar yardımdır*.

“*Séjourner*” – səfər etmək. Əslində, *getmək, baş çəkmək mənaları* da mövcuddur, lakin, dövlət səviyyəsində ziyarətdən söhbət gedirsə, bizim bu zaman hər hansı *baş çəkmək* mənalı feili işlətməyimiz doğru deyildir. Ən uyğun variant hər zaman kontekstə uyğun gələn feil və ya sözdür.

“*Des relations diplomatiques*” – diplomatik əlaqələr. Hüquqi terminlərin tərcüməsi zamanı hər zaman olmasa da, bəzi hallarda kalka və ya transpozisiya üsulu ilə tərcümə işimizə yaraya bilər. Bu nümunədə də aydın şəkildə gördüyümüz kimi, birbaşa tərcümə variantı düzgün tərcümədir.

“*Le protocole*” – protokol. Demək olar ki, bütün dillərdə bəzi kargüzarlıq terminləri üst-üstə düşür. Eynilə *protokol* termini də beynəlmiləl bir söz olduğu üçün sadəcə fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşmışdır.

“*L'OTAN a publié, vendredi 22 mai, un communiqué demandant aux belligérants dans le conflit arméno-azerbaïdjanais de “ se retirer des zones occupées par la force”, tout en soulignant la nécessité de “faciliter la fourniture d'aide humanitaire d'urgence” aux victimes des combats.*” [Publié le 24 mai 1992 à 00h00 - Mis à jour le 24 mai 1992 à 00h00]

(NATO cümə günü, mayın 22-də bəyanat yayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində döyüşən tərəfləri “zorla işğal olunmuş ərazilərdən geri çəkilməyə” çağıraraq, “döyüşlərin qurbanlarına “təcili humanitar yardımın göstərilməsinin” asanlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayıb.)

“L’aide humanitaire d’urgence” – təcili humanitar yardım. Söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı bir çox hallarda kalka üsulu ən uyğun variantdır. Əlbəttə, istifadə olunan söz birləşməsinin, hədəf dildə başqa bir qarşılığı yoxdursa birbaşa tərcümə ən uyğun olanıdır.

“Le dirigeant de cette enclave, M. Gueïdar Aliev, semble prêt à accepter une proposition d'Erevan de signer un traité de coopération " globale " avec l'Arménie, ce qui a provoqué une protestation du gouvernement azerbaïdjanais à Bakou, court-circuité dans ces tractations.”

(Bu anklavın lideri cənab Heydər Əliyev İrəvanın Ermənistanla "hərtərəfli" əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamaq təklifini qəbul etməyə hazır görünür, bu da Bakıda Azərbaycan hökumətinin etirazına səbəb olub, bu danışıqlarda qısaqapanıb.)

“Globale” – qlobal, ümumi, bütöv. Kontekstdən də məlum olduğu kimi *un traité de coopération “globale”* ifadəsində *globale* sözünü lüğəvi mənada *qlobal* və ya *ümumi* olaraq tərcümə olunması mənə cəhətdən düzgün deyildir. Çünki, termin olaraq *“hərtərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi”* ifadəsi daha düzgün tərcümədir.

“Un autre palier dans le conflit entre Arméniens et Azerbaïdjanais a également été franchi, lundi, avec l'entrée de combattants d'Arménie dans l'enclave du Nakhitchevan, administrée depuis 1923 par l'Azerbaïdjan et bordée au sud par la Turquie et l'Iran. Son président, M. Gaïdar Aliev (ex-membre du bureau politique du PCUS), a déclaré que les Arméniens s'étaient saisis de collines surplombant la localité de Sadarak, faisant 6 morts et 54 blessés parmi les Azéris.” [Publié le 20 mai 1992 à 00h00 - Mis à jour le 20 mai 1992 à 00h00]

(Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qarşıdurmada daha bir pillə də bazar ertəsi Ermənistandan döyüşçülərin 1923-cü ildən Azərbaycanın idarə etdiyi, cənubdan Türkiyə və İranla həmsərhəd olan Naxçıvan anklavına daxil olması ilə keçib. Onun

prezidenti cənab Heydər Əliyev (Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası siyasi ofisinin keçmiş üzvü) ermənilərin Sədərək ərazisinin üstündəki təpələri ələ keçirdiklərini, nəticədə azərbaycanlılar arasında 6 nəfərin öldüyünü, 54 nəfərin yaralandığını bildirdi.)

“*Ex-membre du bureau politique de PCUS*” - Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası siyasi ofisinin keçmiş üzvü. Söz birləşməsi daxilində abreviatura və hüquqi termin olan *keçmiş üzv* ifadəsi işlənmişdir. *PCUS - Parti communiste de l'Union soviétique* – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası daha öncə qeyd etdiyimiz kimi abreviaturalar tərcümə edildiyi zaman ilk öncə məxəz dildəki açılışı qeyd edilir ona uyğun olaraq əgər beynəlmiləl söz olaraq hədəf dilə daxil deyilsə birbaşa tərcümə üsulu ilə tərcüməsi verilməlidir. Bəzi hüquqi ifadələrdə isə diqqətli olmaq lazımdır, hədəf dilin terminlər lüğətinə uyğun olaraq tərcümə edilməlidir. Abreviaturada işlənən “*l'Union*” sözünün lüğəvi mənası “*birlik*”-dir. Lakin, Azərbaycan dilində “*Sovet Birliyi*” birləşməsi yox, “*Sovet İttifaqı*” birləşməsi işlədilir. Bu səbəbdən birbaşa lüğəvi məna deyil, terminlər lüğətindəki məna ilkin variant olaraq götürülməlidir.

“*Cette faiblesse militaire accentue les divisions politiques et aggrave le danger de désintégration du pays, tandis que l'on soupçonne la Russie, voire parfois l'Iran, des pires intentions, et que l'allié naturel, la Turquie, semble incapable de jouer son rôle. Gueïdar Aliev, l'ancien dignitaire des années Brejnev revenu au pouvoir au printemps dernier, en fait l'expérience après son prédécesseur “nationaliste”, Aboulfaz Eltchibey, qui a fui Bakou mais se considère toujours comme le président “légitime”*”. [Publié le 19 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 19 août 1993 à 00h00]

(Bu hərbi zəiflik siyasi parçalanmaları daha da qabardır və ölkənin parçalanması təhlükəsini daha da gücləndirir, eyni zamanda Rusiya, hətta bəzən İran da ən pis niyyətdə şübhəli bilinir və daimi müttəfiqi olan Türkiyə öz rolunu oynamaqda aciz görünür. Keçən ilin yazında hakimiyyətə qayıdan Brejnev illərinin keçmiş mötəbəri Gueydar Əliyev bunu Bakıdan qaçan, lakin özünü hələ də “qanuni” prezident hesab edən “millətçi” sələfi Əbulfəz Elçibəydən sonra yaşadı.)

“*L’allié naturel*” – daimi, əbədi müttəfiq. Məqalədə istifadə olunan *naturel* sözü lüğətdən tərcümədə *təbbi* olaraq tərcümə olunsa da, kontekstimizə “*təbii müttəfiq*” olaraq tərcümə olunması uyğun deyildir. Çünki, hüquqi termin olaraq belə bir termin mövcud deyildir. Söz birləşməsinin yaranmasında V+Adj formasından istifadə olunmuşdur.

“*Un prédécesseur*” – sələf. Fransızcada “qabaqlamaq”, “əvvəlki olmaq” mənasını verən “*précéder*” feili ilə eyni mənalı olan isim lüğətdəki ilkin mənasında tərcümə zamanı istifadə olunmuşdur.

“*Un nationaliste*” – millətçi. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı *un nationaliste* ismi ilkin mənasında *millətçi* olaraq istifadə olunur.

“*légitime*” – qanuni. Hüquqi cəhətdən tək uyğun variant olar *qanuni* sifəti *un légitime* sifətinin birə-bir qarşılığıdır.

“*EN dépit de toute son habileté et de sa très longue pratique des relations avec la Russie, M. Aliév apparaîtrait en effet comme un homme seul. Après avoir profité, pour revenir aux affaires, de la rébellion armée d'un commandant local, Sourat Husseinov, récompensé par le poste de premier ministre, Gueïdar Aliév se trouve confronté aux menées séparatistes d'un autre responsable local, le colonel Goumbatov, qui s'est constitué dans les régions proches de l'Iran une “république autonome”*”. [Publié le 19 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 19 août 1993 à 00h00]

(Bütün bacarığına və Rusiya ilə çox uzunmüddətli münasibətlər təcrübəsinə baxmayaraq, cənab Əliyev həqiqətən də tənha adam kimi görünür. Baş nazir postu ilə təltif edilmiş yerli komandir Sürət Hüseynovun silahlı üsyanından istifadə edərək biznesə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev digər yerli məmur polkovnik Hümətovun separatçı intriqaları ilə üz-üzə qalıb. İrana yaxın bölgələrdə “muxtar respublika” yaranıb.)

“*République autonome*” – Muxtar Respublika. Fransızca-Azərbaycanca lüğətdə “avtonom”, “muxtar” mənasında olan *autonome* sifəti, söz birləşməsi tərkibində ikinci mənasına uyğun olaraq tərcümə olunur.

Nəticə

Bu dissertasiya ümumi istifadə edilən fransız lüğəti ilə müqayisədə fransız hüquq terminologiyasının ətraflı struktur və semantik təhlilinə ilk cəhddir.

Bundan əlavə, dissertasiyada ümumiyyətlə terminin və terminologiyanın, xüsusən də fransız hüquq terminologiyasının bəzi nəzəri problemlərindən bəhs edilir.

Hazırda terminologiya dilçiliyin fəal inkişaf edən bir qoludur. Terminlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxlu sayda nəzəri əsərlər və dərsliklər meydana çıxır. Xüsusi lüğətlərin və terminoqrafiyanın tərtibi metodologiyasına müstəsna əhəmiyyət verilir.

Bu məsələnin aktuallığını qiymətləndirmək çətin deyil. Elm getdikcə daha sürətlə gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilir. Texniki nailiyyətlər, həyatın yüksək tempi müasir insanı müxtəlif bilik sahələrində naviqasiya etməyə və müvafiq olaraq bu və ya digər dərəcədə müvafiq terminologiyaya yiyələnməyə məcbur edir. Bu ona gətirib çıxarır ki, terminologiya təbii olaraq hər gün ümumi dil sistemində öz mövqelərini genişləndirir. Nəticədə, aralarındakı xətt tədricən bulanıqlaşır, getdikcə daha az aydın olur. Bu xüsusilə texnologiya və dəqiq elmlərlə əlaqəli olmayan leksik alt sistemlərə aiddir. Xüsusilə hüquq terminologiyası bu və ya digər şəkildə ən çox rastlaşdığımız bilik sahələrindən birinə xidmət edir.

Müvafiq olaraq, hüquqi lüğətin lüğət tərkibi ilə ümumi dilin lüğət tərkibini ayıran xətt xüsusilə qeyri-sabitdir. Məhz buna görə də hazırda terminlərin, onların mahiyyətinin və fəaliyyətinin öyrənilməsinə vahid yanaşma olmadığı kimi, xüsusi leksik vahidlərin mahiyyəti məsələsində də yekdil fikir yoxdur. Birinci fəsilə yer alan terminlərin təsviri və sistemləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmaların təsviri bunu təsdiq edir. Termin xüsusi bir söz deyil, xüsusi bir funksiyada olan bir söz olduğu ifadəsindən belə çıxır ki, müxtəlif sözlər, hətta adi bir şəxs üçün ən tanış olanlar belə yalnız müəyyən bir terminologiya daxilində bir termin kimi çıxış edə bilər. Terminologiya və determinologiya prosesləri həm də terminlə qeyri-termin bir-birindən fərqləndirilməsi işini çətinləşdirir.

Terminologiyanın yalnız müəyyən bir bilik sahəsinə aid xüsusi sözlərə istinad etməsi, ümumi istifadə olunan lüğətlərdə müvafiq işarələrlə müşayiət olunan vəziyyət qeyri-real görünür. Və hər hansı bir terminologiya ümumi lüğət üzərində qurulduğundan, geniş mənada terminologiyanın bəzi ümumi sözləri ehtiva etməsi tamamilə təbiidir və bu, xüsusi tədqiqatlarda nəzərə alınmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda terminin spesifik xassələrinin müxtəlif növləri fərqləndirilir ki, onlar, şübhəsiz ki, bir çox cəhətdən üst-üstə düşür, lakin eyni zamanda birbirindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Termin aşağıdakı xüsusiyyətləri mübahisəsizdir: 1) istifadənin spesifikliyi; 2) mənanın aydınlığı; 3) nominativ xarakter; 4) stilistik və ifadəli neytrallıq.

Aparılan müqayisəli təhlil terminlə qeyri termin arasındakı sərhədin nə qədər nisbi olduğunu göstərir. Bunu işdə aparılmış hərtərəfli araşdırmadan, hüquq terminologiyasının və ümumi lüğətin bir sıra morfoloji və semantik əlamətlər baxımından müqayisəsindən də görmək olar.

Terminlə qeyri-termin arasında dəqiq sərhəd müəyyən etmək mümkün olmadığı üçün terminologiyanı **geniş** və **dar** mənada terminologiyaya bölmək məqsədəuyğun görünür.

Dar mənada terminologiya yalnız izahlı lüğətlərdə müvafiq işarələri olan xüsusi vahidləri əhatə etməlidir. Lakin həm nəzəri baxış, həm bu araşdırma çərçivəsində aparılan struktur-semantik təhlil, həm də xüsusi lüğətlərin məzmununun özü terminologiyaya sözün geniş mənasında baxmağın daha məntiqli və məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Axı istənilən bilik sahəsində yalnız bu sahəyə xas olan leksik vahidlər, digər konseptual sahələrlə ortaq olan vahidlər, ümumi elmi vahidlər və geniş mənalı vahidlər var ki, onlar da istifadə tezliyinə görə bu bilik sahəsində, ona xidmət edən lüğətin ayrılmaz hissəsidir.

Məhz buna görə də təkcə xüsusi bölmələr bu və ya digər terminologiyanı tam şəkildə təmsil edə bilməz.

Bu araşdırmada aparılmış hüquqi lüğətin ətraflı təhlili göstərdi ki, **geniş** mənada hüquq terminologiyasına təkcə geniş istifadə olunan sözləri deyil, həm də başqaları

ilə yanaşı, terminoloji mənaları olan, həm də ümumiyyətlə terminoloji mənə daşımayan çox istifadə olunan sözlər aiddir.

Terminologiya, hər şeydən əvvəl, dilin ümumi leksik sisteminin üzvi hissəsidir ki, bu, müvafiq işarələrlə təmin olunsa da, xüsusi vahidlərin izahlı lüğətlərin tərkibinə daxil olması ilə təsdiqlənir. Eyni zamanda, xüsusi işarə bu bölmələrin müəyyən bir konseptual sahəyə aid olduğunu, müəyyən bilik sahəsini əhatə etdiyini göstərir. Bu halda xüsusi etiket, termini qeyri termindən fərqləndirir.

Struktur və morfoloji fərqlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Leksik vahidlərin nitq hissələrinə görə paylanmasına gəlinə, fransız hüquq terminologiyasında ümumi lüğətlə müqayisədə fellərin nisbətindən azalması səbəbindən isimlər daha çox üstünlük təşkil edir.

2. Hüquq terminologiyasında söz əmələ gəlməsinin əsas yollarına gəldikdə isə şəkilçiliyin konversiyaya nisbətən üstünlük təşkil etməsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

3. Ən məhsuldar şəkilçi və prefiksli sözyaradıcı modellərin ümumi üst-üstə düşməsi ilə ayrı-ayrı modellərin fəaliyyətində uyğunsuzluqlar yaranır.

4. Ümumi lüğətdə sözyaradıcı kateqoriyalar baxımından isimlər bərabər şəkildə üç yerə bölünür: şəxs, obyekt mənasında olan isimlər və hərəkət və ya xüsusiyyət mənasında olan mücərrəd isimlər. Hüquq terminologiyasında obyekt bildirən isimlər çox azdır və bu nitq hissəsinin vahidlərinin əsas hissəsi şəxs mənalı isimlərlə hərəkət və ya xüsusiyyət mənasında olan isimlər arasında paylanır.

Leksik-semantik fərqlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Hüquq terminlərinin 80%-i sözün ciddi mənasında, hər biri bir mənə daşıyır, dar mənada fransız hüquq terminologiyası üçün xarakterik olan birmənalılığa açıq meyldən xəbər verir.

2. Fransız hüquq terminologiyası sözün geniş mənasında polisemiya fenomeni ilə xarakterizə olunur. Onun orijinallığı ondan ibarətdir ki, terminoloji vahid bir neçə hüquqi mənaya və/və ya digər bilik sahələrinə aid terminoloji mənalara malik olduqda, terminin özünün çoxmənalılığı ola bilər. Bundan əlavə, həm hüquqi, həm də

digər konseptual sahələrlə əlaqəli bir və ya bir neçə terminoloji mənə daşıyan ümumi lüğət vahidinin polisemiyası ola bilər.

Fransız hüquq terminologiyasındakı alınma sözlərin strukturu göstərici xarakter daşıyır ki, bu da iki ümumi tendensiyadan danışır: birincisi, hər hansı bir dilin hüquqi terminologiyasının mühafizəkarlığıdır. Bu halda, bunun bariz sübutu, alınma sözlərin yarısını təşkil edən və bir neçə əsrlər boyu mənimsənilməyən terminlərlətinizmlərdir. İkincisi, bütün dünyada ingilisdilli elm və mədəniyyətin güclü təsirini qeyd etmək lazımdır: Fransız hüquq terminologiyasındakı alınma sözlərin ikinci yarısı anqlisizm terminləridir.

Hüquq terminologiyası vahidlərinin semantikasının sözün geniş mənasında təfərrüatlı tədqiqi göstərdi ki, təkcə ümumi dillə fərdi terminologiya arasında deyil, həm də müxtəlif bilik sahələrinin terminologiyaları arasında sərhədlər getdikcə azalır.

ƏDƏBİYYAT

1. **Xalq qəzeti.** – 2021.- 17 yanvar. – № 11. – S. 3.
2. **Xalq qəzeti.** - 2021.- 1 may. - № 91. - S. 7.
3. **Xalq qəzeti.** - 2021.- 23 may. - № 105. - S. 5.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - Пер. с фр. - М.:
5. Винокур Г.О. История русского литературного языка//Избранные работы по русскому языку. - М.: Госучпедгиз, 1959. - 490 с.
6. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. - М.: Высшая школа, 1991.-448 с.
7. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии//История отечественного терминоведения. - М.: Московский лицей, 1994. - 408 с.
8. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий//Вопросы речевого поведения. - М.: Наука, 1993.-172 с.
9. Воронежского ун-та, 1986. - 156 с.
10. Гак В.Г. Беседы о французском слове. - М.: Международные отношения, 1966.- 334 с.
11. Гак В.Г. Проблемы лексико-грамматической организации предложения: Автореф. дис.... докт. филол. наук. - М., 1968. - 55 с.
12. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. - М.: Международные отношения, 1977. - 246 с.
13. Гак В.Г., Лейчик В.М. Субституция терминов в синтагматическом аспекте//Терминология и культура речи. - М.: Наука, 1981. - 271 с.
14. Гак В.Г., Львин Ю.И. Курс Перевода, Французский язык. - М.: Международные отношения, 1980. - 355 с.
15. Герд А.С. Еще раз о значении термина//Лингвистические аспекты терминологии. - Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. - 176 с.

- 16.Герд А.С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. - Л.: изд. Ленинградского ун-та, 1981.-е. 105 — III.
- 17.Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. - Л.: изд. Ленинградского ун-та, 1986. - 69 с.
- 18.Гринев С.В. Введение в терминологическую лексикографию (учебное пособие). - М.: филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1986. - 102 с.
- 19.Гринев С.В. - Введение в терминоведение. - М.: Московский Лицей, 1993.-309 с.
20. Гринев С.В. Введение в терминографию. - М.: МГУ, 1995. - 161 с.
- 21.Гумилевская Е.Б. - Административно-юридический стиль французского языка и его использование в литературе: Автореф. диссканд. филол. наук.-Л., 1972.-20 с.
22. Канделаки Т.Л. - Семантика и мотивированность терминов. - М.: Наука, 1977.- 167 с.
23. КубряковаЕ.С. Что такое словообразование. - М.: Наука, 1965. - 76 с.
24. Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 508-509
- 25.Лопатникова Н.Н. Суффиксальное словопроизводство имен существительных с абстрактным значением в современном французском языке (семантико-лексикологическая характеристика словообразовательных типов). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М., 1953.-26 с.
26. Лопатникова Н.Н. Некоторые тенденции развития лексической системы современного французского языка. - М.: Изд-во Mill У, 2002. - 109 с.
- 27.Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. - М.: АН СССР, Комитет технической терминологии, 1961. - 156 с.
- 28.Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. - М.: Наука, 1982. - 146 с.

- 29.Лобанова Н.Н. Формирование семантической структуры терминологических единиц (на материале французских терминов науки управления). Автореф. дисс.... к Лейчик анд. филол. наук. - М., 1982. - 27 с.
- 30.Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. - М.: АН СССР, Комитет технической терминологии, 1961. - 156 с.
- 31.Ментруп В. К проблеме лексикографического описания общенародного языка и профессиональных языков/В. Ментруп//Новое в зарубежной лингвистике, вып. XIV/Проблемы и методы лексикографии. - М.: Прогресс, 1983. - сс. 301 - 333.
32. Марчук Ю.Н. Основы терминографии. - М.: ЦИИ МГУ, 1992. - 76 с.
- 33.Раевская О. В. Части речи и словообразование во французском языке. - М.: Прогресс, 1996. - 231 с.
- 34.Реформатский А.А. Что такое термин и терминология/А.А. Реформатский//Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания). - М.: изд. АН СССР, 1961. - 230 с.
- 35.Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка/А.А. Реформатский//Проблемы структурной лингвистики. - М.: Наука, 1968. - 410 с.
- 36.Суперанская А. В. и др. Общая терминология. Вопросы теории/А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. - М.: Наука, 1989. - 246 с.
- 37.Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. - М.: филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998. - 260 с.
- 38.Ткачева Л.Б. Экстралингвистическая обусловленность лингвистических процессов в терминологии//Отраслевая терминология и ее экстралингвистическая обусловленность: Межвузовский сборник научных трудов. - Воронеж: Изд-во

39. Уткина Л.Н. Функциональные аспекты лингвистической терминологии в разных подходах к изучению языка (на материале англоязычной лингвистической литературы): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М., 2001.-24 с.
40. Филлмор Ч. Дж. Об организации семантической информации в словаре/Ч. Дж. Филлмор//Проблемы и методы лексикографии//Новое в зарубежной лингвистике, вып. XIV. - М.: Прогресс, 1983. - 398 с.
41. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии//Избранные работы по языкознанию и фонетике, Т. 1. - М.: Изд-во Лен. Ун-та, 1958. - 182 с.
42. Янко-Триницкая Н.А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах//Развитие современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. с. 83-97.
43. Изд-во иностр. лит-ры, 1955. - 415 с.
44. Felber H. Manuel de terminologie. - Paris: UNESCO, 1987. - 303 p.
45. Guilbert L. La créativité lexicale. - Paris: PUF, 1975.-133 p.
46. Lerat P. - Terminologie et sémantique descriptive/La banque des mots, numéro spécial. - P.: Larousse, 1988. - 232 p.
47. Le Monde publié le 06 mars 1992
48. Le Monde publié 1992
49. Le Monde publié le 09 septembre 1992 à 00h00 - Mis à jour le 09 septembre 1992
50. Le Monde publié le 14 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 14 août 1993
51. Le Monde publié le 04 octobre 1992.
52. Le Monde publié le 14 octobre 1992.
53. <https://cutt.ly/CGfgMMG>
54. Otman G. Les représentations sémantiques en terminologie. - Paris: Masson, 1996.-216 p.

- 55. Publié le 14 février 1992 à 00h00 - Mis à jour le 14 février 1992 à 00h00
- 56. Publié le 25 février 1992 à 00h00 - Mis à jour le 25 février 1992 à 00h00
- 57. Publié le 24 mai 1992 à 00h00 - Mis à jour le 24 mai 1992 à 00h00
- 58. Publié le 20 mai 1992 à 00h00 - Mis à jour le 20 mai 1992 à 00h00
- 59. Publié le 19 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 19 août 1993 à 00h00